

187

PETÉNYI J. S.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS MADÁRTAN MEGALAPÍTÓJA.

1799—1855.

ÉLETKÉP.

Db

201/1

CHERNEL ISTVÁN, DR. MADARÁSZ GYULA ÉS VASTAGH-GÉZA KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

MEGJELENTE

HERMAN OTTÓ.

ARCZÉPPEL ÉS SZÍNES MELLÉKLETTTEL.

BUDAPEST.

KIADJA A K. M. TERMÉSZETTUDOMÁNYI TÁRSULAT

1891.

*AZ 1891. ÉVI MÁJUS HÓ 17-ÉRE BUDAPESTRE EGYBEHÍVOTT
MÁSODIK NEMZETKÖZI MADÁRTANI KONGRESSZUS ALKALMÁBÓL,
EGYKORI VÁLASZTMÁNYI TAGJA EMLÉKÉNEK
SZENTELVE.*

KIADTA A KIR. MAGYAR TERMÉSZETTUDOMÁNYI TÁRSULAT.

Péterfy Sámuel János

FŐLAJÁNLÁS.

Ugy határozták el az illetékesek, hogy a második nemzetközi madártani kongresszus 1891-ben Magyarország fővárosában, Budapesten tartassék meg.

Törvényhozás, kormány, városi hatóság vetélkedtek az eszközök előteremtésében. Magyar szakembereknek, a madártan és az állattani disziplinák szerény magyar képviselőinek jutott az a nehéz és mind a mellett kedves feladat, hogy a nagy fontosságú ügynek testet, lelket adjanak.

Es a midőn Magyarország közoktatásügyi miniszterének — gróf CsÁKY ALBIN-nak — fölhívására Magyarország, s hozzá Horvátország ornithologusainak zöme e földat megvalósítására itt Budapesten összegyűlt, hogy a szükséges lépések fölött tanácskozzék, s mikor ez az első megbeszélés a maga széles medrében folyásnak indult és sikert aratott: akkor, mintegy varázslatra, önkénytelenül is föléledt az emberekben a visszaemlékezés egy szerény magyar természetvizsgálóra, ki hajdan, korának legkitünőbbjeivel összeköttetésben, egész gondokkal teljes, emésztő tevékenységben elröppent életét valódi apostol odanadásával áldozta föl, hogy népének a természettudományok és különösen a madártan megkedveléséhez és műveléséhez vezető ösvényt megmutassa, s hogy nemzetét a tudományos előrehaladás emez ágának is megnyerhesse.

Ez a fölvillanó visszaemlékezés PETÉNYI JÁNOS SALAMON-ra vetette fényét; reá, a magyar tudományos madártan atyjára, tanítóink és apáink tanítójára; a jó öreg rentendorfi lelkészre, a német ornithológusok «BREHM apójának» kedvelt komájára és barátjára; NAUMAN, OKEN, SCHLEGEL, GEOFFROY SAINT HILAIRE, HECKEL JAKAB, NATHUSIUS, a két NATTERER, KOLLAR, FITZINGER, E. BALDAMUS, COCHRANE, és mások

barátjára. — Igen, visszaemlékezünk a hivatásnak e valódi áldozatára, ki ma a külföldön csaknem egészen feledve, soha érdeme szerint nem méltatva, örök álmát az anyaföld kebelében aluszsza.

«Sejtette, avagy csak álmodhatta volna-e PETÉNYI, hogy az ő imádott Magyarföldjén egy madártani kongresszust — s még hozzá nemzetközit — rendeznek; hogy tanítványainak fiai és ezeknek utódai az ő féltve őrzött és ápolt magyar Nemzeti Múzeumának csarnokában a fölött fognak tanácskozni: mi minden történiék hát a nagy ornithologiai confluxus tiszteletére s a hazai ornithológia tisztessége érdekében? Hogy Magyarországon valaha okszerűen föllállított megfigyelési vonalak és hálózatok keletkezzenek; — minderről vajjon mert volna-e még csak álmodni is?»

Azok között a magyar ornithologusok között, kik a miniszter megívásának engedve, tanácskozás végett 1890 január 19-én Budapesten összejöttek, egyetlen egy sem akadt, ki ebben a dologban más-kép gondolkozott volna. Ebben a magától fölmerülő visszaemlékezésben volt valami elődázhatatlanul kényszerítő, de volt egy nagyon fájdalmas vonás is: nem csupán azért, mivel PETÉNYI-t többé nem látjuk magunk között — hiszen ő ma már a kilenczven évet jóval meghaladná s a legnagyobb életkor csak kevés embernek jut —; hanem a mélyen sajgó fájdalom érzését az költi föl, hogy élete szakadatlan küzdelem, halála pedig nagyon is korai volt, s a mi még ennél is több, hogy sorsa a tragikum tetőpontját halála után érte el!

Honnan, miért a tragikumnak ez a sajátos, későn beköszöntő volta?

PETÉNYI J. SALAMON küzdelme önérzetes és céltudatos volt. A tudománynak, mint az emberiség közös javának hasznos szolgálatot tenni, — hazájának, nemzetének azonban mindenek fölött: ez volt az ő komoly, nemes törekvése. Főadatának utóbbi része volt a nehezebbik, mert hazája hátramaradt; — hisz ez a föld oly hosszú időközön át, oly soká volt az a vérrel áztatott gát, a melyen a keletről betörő barbárság hullámai megtörtek, hogy újra ostromra keljenek; igen! ez a vérrel áztatott örökös gát volt e föld, mely tatárjárás és törökidülés ellen a nyugati kultúra és civilizáció védőbástyáját alkotta.

Es a PETÉNYI-ek eme küzdelmeknek is mindig részesei voltak; hazaszeretettel, kötelességérzettel eltelve, vérig-fogytig, lankadatlanul, kitartással küzdve; helyüket — még a halállal szemben is — hősileg megállták. Ős Budavár tört réseit az ő nemes vérük is öntözte, a midőn végre valahára Európa közakarata a török igát megtörte. Később ismét ők is érezték a bekövetkezett nehéz, abszolutisztikus időknek könyörtelen nyomását, a melyeknek nyíltan bevallott törekvése a nemzeti szellem elfojtása volt. Mindent, a miben erő nyilatkozott, a nemzeti irányból eltéríteni, mindent elsorvasztani, s végül — a legkegyetlenebb s legképtelenebb kísérlettől sem riadva vissza — megkísérteni még azt is, hogy egy egész nemzetet múltjának történeti és erkölcsi alapjáról leszorítsanak: ez volt az irányzat . . .

De hát — hagyjuk ezt!

PETÉNYI SALAMON legzsengőbb ifjúságától fogva azon volt, hogy a tudományok elhanyagolt, vagy soha sem művelt ágait folkaroltatva, azoknak alapját jól átgondolt eljárással, működéssel megvethesse. És e törekvése helyes alapokon nyugodott.

PETÉNYI összeköttetést keresett és talált is a kulturai tekintetben messze előrehaladott nyugattal; azon volt, hogy az ismeret magaslatára emelkedjék s azon lábát meg is vesse. Rendszeresen és a legszigorúbb lelkiismeretességgel gyűjtött és jegyezgetett; az ország különböző részeiben tanítványokat nevelt magának, ezekben megbízható megfigyelőket; a felsőbb körökben lelkes buzgalommal propagandát csinált ügyének; — nyomorgott, nélkülözött; testi jólétével szikrát sem törődve, szívta magába a preparáló helyiség mérges gőzét; az év minden szakában, jó időben, rossz időben utazott, hogy kutasson; hivatalos teendőin kívül kutatásokat végezett, terjedelmesen jegyezgetett, hihetetlen kiterjedésű levelezéseit folytatta, míg végre — életének ötvenötödik évében jegyzeteit bevégezte; de fájdalom! — életerejét is kimerítette!

És csak most — a vég után — kezdődik az életnek kegyetlen tragédiája! PETÉNYI pontosan rendezett kéziratait a Magyar Tudományos Akadémiának hagyta, olyan kikötéssel azonban, hogy ha ez az intézet ki nem adná, azok természetes örökösire szálljanak vissza.

A jegyzetek magukba foglalták az összes gerinces állatokat, beleértve néhány kövült alakot is; legteljesebben pedig Magyarország madarait, faji és nemi jellemzésekkel, biológiai és avigeografiai tekintetekben rendkívül tartalmasan felszerelve. Maga az általános rész is jóformán teljes volt; szóval a magyar Ornisnak a képzelhető legfőkéletesebb alapja meg volt vetve.

A magyar és német terminológiáról is gondoskodott; tulajdonkép már csak a szerkesztés és a fordítás kellett — és kellett volna az idők kedvezése is.

A magyar Tudományos Akadémia egyhangúlag el is határozta a hátrahagyott kéziratok kiadását. PETÉNYI halála után kilencz évre, 1864-ben — jelent meg az első füzet, mely a hagyaték leggyöngébb részét — a palaeontológiát — foglalta magában.

Ez a rész azonfölül a legnevezetesebb válság idejében jelent meg. A válság ama nagy társadalmi és politikai forrongás, mely az ötvenes évek abszolutizmusából a hatvanas évek második felében ébredő alkotmányos életbe gördítette át a nemzetet. — Egész társadalmi rétegek, a melyeket az abszolutizmus még kulturális téren is becsődített, kiűzettek; — helyökre az újabb, becsvágyó, de egyúttal iskolázatlan nemzeti elemek tódultak. E nagy mozgalomnak nemzetpolitikai s egyzersmind társadalmi jellemvonása uralkodott mindenek fölött. Bizonyos kifogástalanul hazafias, de sajnos, az elnyomatás folytán érezhetően elavult elemeknek — ezek között PETÉNYI némely pártfogójának — állása megingott. Ezek az új korszakba többé nem illettek bele. Ez a sors PETÉNYI leghívebb barátját, a különben oly jeles KUBINYI FERENCZ-et is utóérte, a ki pedig a PETÉNYI iratos ládáját őrizte.

Az iratok menedékről-menedékre vándoroltak. KUBINYI F. meghalt. PETÉNYI hagyatéka pedig eltűnt. A mit ezenkívül beszélnek, az még ma is merő föltevés!

A kéziratban levő hagyatéknak e csaknem nyomtalanul való eltűnésében látjuk a derék kutató, PETÉNYI JÁNOS SALAMON sorsának mélységes tragikumát.

Csupán egyes töredékek maradtak, olyanok, a melyek véletlenül

éppen földolgozásra adattak volt ki; mint például a sólymok családja — dr. TAUSCHER GYULÁ-nál; valami az úszó madarakról, a czinkékről, s még egyes fajokról is, mint: az Aranymalinkókról, Seregélyről, Sáskamadárról; egy kevés az általános részből; végül némi levelezés, a melynek egy részével még ez irat folyamán megismerkedünk. Mindezek megmentését tulajdonkép csak a véletlen kedvező szeszélyének köszönhetjük; a többi irat — elveszett, s a mint lát-szik — örökre!

Egy egész emberélet igazán véresverítékes küzdelmének gyümölese — oda van!

És ez a fájdalmas tragédia itt még korántsem éri végét. A gyász nem csupán PETÉNYI néma sírhalmára borítja fátyolát, hanem világosan rámutat arra a nagy hézagra is, a mely a mi tudományos művelődésünkben támadt s a mely a hézagot az ornithológia terén annyira előrehaladott nyugattal szemben is érintetlenül meghagyva, kötelességévé tette az ifjabb nemzedéknek, hogy azt a kitünő munkát, a melyet PETÉNYI végzett, újra megkezdje, a mi azután az előrehaladás útján a legnagyobb akadály, mindegy lévén, akár az egyént, akár egy egész népet érje e haj. Csakhogy e haj az utóbbira nézve sokkal végzetesebb, mivelhogy hatása tágasabb körben, tartósabban s éppen azért mélyebben is hat.

És ez az élet még sem tűnt el nyomtalanul! Az a mély, igaz meggyőződés, mely a valódi apostol szavában megnyilatkozik; az a láng, mely lelkéből kitör, hogy a rokon lelkeket hasonló lángra lobantsa: mindez elpusztíthatatlan, örök —, mint az erő, mint az energia.

PETÉNYI a magyar Nemzeti Muzeumban rendezett madár-gyűjteményt teremtett; lelkes, hálás tanítványokat nevelt magának; ezek közt buzgó, kitartó segítőköt, sőt önálló munkásokat is, a kik ismét utódokról gondoskodtak. A kutató szellem fölserkent s többé le sem nyugodott. A mint az abszolutizmus nyomása engedett, a mint a nemzet önmagának — ha nem is egészen, de részben legalább — visszaadott, az élet a tudományok mezején ismét fölpezsdült s lendületnek indult. PETÉNYI tanítványai is fölbredtek dermesztő téli álmukból; a munka megkezdődött.

Es most, a midőn a magyar Nemzeti Múzeum kapui földkerekség ornithológusai előtt örömmel és ünnepélyesen tárulnak föl s mi — Petényi utódai — saját törekvéseinknek bár szerény, de lelkünk egész melegével ápoltt és érlelt gyümölcsére tekintünk, azt a tudományos haladásnak örömmel és készségesen fölajánljuk, ugyanekkor leteszszük az emberi érzés legnemesebb részének adóját is: a háladatosság adóját, a melylyel mi a magyar tudományos madártan csüggedetlen előharczosának, PETÉNYI J. SALAMON-nak tartozunk s a melyet neki meg is adunk.

Háladatosságunk azonban ne elröppenő szavakban, ne hiú dicséretekben nyilvánuljon. Legyen az hűséges visszapillantás arra a küzdelmes életpályára s járuljon hozzá kutatásainak egy mintadarabja, melyet szaktársaink ítéletére bízunk.

Ez legyen a rég elhunyt feledhetetlen tanító és kutató emlékének szentelt s hozzá egyedül méltó adomány!

A MAGYARORSZÁGI MADÁRTAN TÖRTÉNETÉNEK ELŐZMÉNYEI.

A dolog természetében rejlik, hogy úttörő kutatók működésének — úgy a mi PETÉNYI-nkének is — hatását kellőleg csak akkor méltathatjuk, ha az illető tudomány-ág történetét s a reá ható lényeges viszonyokat és körülményeket kellően tekintetbe vesszük. Magyarországnak folytonosan exponált helyzete, csaknem a legújabb időkig korlátolt állami élete, fajunk nyelvének teljesen elszigetelt, külön álló volta Közép-Európában, a hosszan tartó latinizmus a közéletben, mint kulturái téren is; végre a valódi polgári elemnek csaknem teljes hiánya, mely csak 1848-ban indult fejlődésnek: mindez együttesen okozta, hogy — főkép tudományos — törekvéseink egész a legújabb korig csak gyöngén lüktethettek, hozzá még idegen szellemtől áthatottak voltak; ennél fogva tehát a nemzet összességére avval a termékenyítő hatással sem lehettek, a mely nélkül igazi és főképen nemzeti szellemi élet s így valódi előrehaladás nem is képzelhető.

Törökuralom és más nyomás, az uralkodó hatalom részéről többszörösen megújított s a rendszeres elkorcsosításra irányuló kísérletek megélték a többlet. Az előrehaladott nyugat szemében Magyarország — részben az előadott okoknál fogva s csaknem mostanig — valóságos «terra incognita» maradt.

És mindezek daczára mégis akadtak a természettudományoknak Magyarországon is szerény apostolai, kik az akkor még jobbágyságban nyögő néphez is a maga nyelvén szólni megkísértették, szellemét művelni s vele többek között a madárvilág jelenségeit is megismertetni buzgón törekedtek. Természetes, hogy mindezt csak a legszűkebb határok között és az élő megfigyelés teljes híjával tehették.

A magyar ornithológia története vázlatosan a következőkben foglalható össze.

Számba nem véve MAGYAR LÁSZLÓ-I — Ladislaus Ungarus-t — a ki állítólag Nagy Lajos királyunk korában latin nyelven a solymászatról írt, az az Encyclopaedia, a melyet APÁCZAI CSERE JÁNOS magyar nyelven szerkesztett s 1653-ban Utrechtben adott ki, csak egy évszázaddal újabb keletű, mint pl. a Gessner Konrád-féle híres német természetrajz 1516—1565.

Azonban a mit CSERE JÁNOS könyvében az állatvilágról ír, az nem saját kutatásain vagy szemlélődésén alapszik, hanem a későbbi FRANCÍUS-féle, latinul írogató irányhoz tartozik, mely 1612-ben veszi eredetét. CSERE JÁNOS ilyen forrásból fordított, még pedig jól-rosszul.

Szól pedig a sasról, az ölyvről, a kányáról, a hatlyúróról és a griffről, a gólyáról, daruról, fönixről és pelikánról, a struczról, hollóról, dögészeselyúróról, a páváról, galambról, gerléről, a húrosmadárról, kakasról, kappanról, pulykáról, tyúkról, vadgalambról, kacásról, libáról, fogolyról, fűcánról, fűrjéről, csókárról, kakukról, jégmadárról, fecskéről, bagolyról, paradicsommadárról, a pacsirtáról és a verébről. A leírásban a kor szelleméhez mérten a csodaszerűt a babonával vegyíti, nem jobban, de nem is rosszabbul, mint amaz időkben a nyugatiak is tették.

Ugyanabban az évszázadban s annak közel a vége felé, a tiszteleltre méltó kálvinista pap, MISKOLCZI GÁSPÁR uram következett, ki 1690-ben a Francíus Farkas-féle «Historia Animalium sacra» művét «Egy jeles vadkert stb.» czim alatt teljesen lefordította és egyúttal az önállóságnak és erudíciónak sok jelét adta; nyelvészeti érthetében pedig a nem csekély földadatot derekasan oldotta meg. A könyv 1702-ben jelent meg, a második kiadás 1769-ben. A leírások hemzsegnék az erkölcsi és bibliai képektől. Bizonyos ragadozó madarak jellemzését az előkelőkre, sőt még az uralkodókra is, még pedig érthetően vonatkoztatja. Az állatok természeti tulajdonságait illetőleg Gessner hatása érzik meg rajta, kire gyakran hivatkozik is; a moralizáló hajlam azonban mindenütt fölülkerekedik s a mi derék Miskolczinknál azonkívül nem egy helyen avval is találkozunk, hogy saját nemzetének súlyos helyzetét megvilágítja.

Erre — 1727-ben — az első tudományos latin forrásmunka kö-

vetkezett: MARSIGLI kiadja a «Danubius-Pannonico-Mysicus» művét, melynek ötödik kötete, az «Aves aquaticae circa Danubium et Tibiscum viventis», a vízi madarakat tárgyalja, még pedig — újabb, dívatos szólás szerint — «írásban és képben».

Ez a vitéz katona finom megfigyelő volt s a kettős nomenclatúrát már sokszorosan alkalmazta; rajzban pedig öreg és fióka madarak képét, sőt némelyeknek tojását és fészket is bemutatta. Ötvenkilenc fajt ismertetett, még pedig gázló- és uszómadarakból, ezek közül tizenötnek fészket és tojásait rajzban is adja.

Következik KRAMER, ki 1735-ben már biológiai részeket is tárgyalt; többek között írja, hogy Tatán olyan tyúkok mutatkoztak, a melyek csupán hártáival borított tojásokat tojnak, azokat mindamellett mégis kiköltik.

Tizenöt évvel később — 1749 — SCHMIDHAUER ANDRÁS a solymászatról ír ily cím alatt: «De institutione ac venatu Falconum».

Ezután jön a Pápáról való CSERMÁK LÁSZLÓ, a ki 1773-ban Gröningenben a következő munkát írta és adta ki: «Dissertatio inauguralis medica de respiratione volucrum», a melyben már pneumatikus csontok lételére is rámutat.

Végül 1777-ben BENKŐ JÓZSEF, az erdélyi kálvinista pap, adja ki «Transsylvania» című könyvét, melyben a gerinczesek — köztük a madarak is — már LINNÉ rendszere nyomán tárgyalatnak.

CHERNEL ISTVÁN a Természettudományi Közlönyben megjelent s az ornithologia történetét Magyarországon tárgyaló vázlatában megjegyzi, hogy a Királyhágón túli, régebben Erdélynek nevezett ország-részben, az ornithológiát mindig tudományosabban művelték, mint magában az anya-, vagyis Magyarországon. Ennek oka bizonyynyal arra vezethető vissza, hogy BENKŐ műve rendszeres alapokon nyugodott s a szerző megérdemelt nagy befolyásnak örvendett.

Három évvel később — 1780 — jelent meg a Királyhágón innen MOLNÁR JÁNOS-nak «Physiologicon complexum Historiae Naturalis animalium», magyar, német és francia nomenklaturával és versekben; három évvel később ismét Linné rendszerét fejtegeti, úgy szintén a Pliniusét is.

Ezenközben két kisebb munka látott napvilágot: RASSINAI HUSZTY ZACHARIÁS-é: «Der ungarische Trappe» és 1783-ban PILLER-től: «Iter per Posaganum etc.», a melyben néhány madár — Numenius és Ardea comata — képe is látható.

PILLER MÁTYÁS új korszakot nyitott meg, melynek első alapköve gyanánt a magyar egyetem szervezését tekinthetjük, a melyben PILLER, miután magával az egyetemmel Nagyszombathól Budára költözött, mint a természettudományok első tanára működött.

A természettudományok az alsóbb iskolákba való bevonulása 1790-ben következett be, még pedig Mária Terézia királyunk reformjának értelmében, mely szerint határozatba ment, hogy az első osztályban az állatország, a második osztályban a növényország, a harmadik osztályban végül az ásványország taníttassék. Az első latin iskolai természettudományok a melyben az állatok — köztük a madarak is — LINNÉ szerint tárgyaltatnak, PILLER-től való.

Az ornithológia további fejlődése nálunk is, bár rövid, de mégis észrevehető szünetet tartott, még pedig ama nagy fordulóig, a midőn az emberiség történetének egyik legnagyobb eseménye, a francia forradalom, az egész világrészt megrázkódtatta s a jogegyenlőség és a nemzeti öntudat szunnyadó csiráit széles körben életre keltette. Magyarország nem volt eléggé elszigetelve, hogy a rázkódást meg ne érezze. Neki is megvolt a maga összeesküvése, még pedig a szerencsétlen Martinovics apát személyében, kinek feje — társaiéval együtt — 1795-ben hóhér kezétől hullott a porba.

Az *ingás*, a mely a nagy fontosságú átmeneti időszakokat mindenhol jellemzi, nálunk is jelentkezett s érezhetővé vált a természettudományok mezéjén s így az ornithológia terén is.

GROSSINGER JÁNOS a LINNÉ előtti korszaknak utóhangjaképen, noha bevégzetlen, de azért nagy terjedelmű latin munkájával lép föl. Czime «Universa Historia physica regni Hungariae secundum tria regna naturae digesta», a melyből 1793-tól 1797-ig öt kötet jelent meg. A második kötet — közel ötszáz oldal — az «Ornithologia, sive historia avium Hungariae» címet viseli. GROSSINGER ismerte ugyan Linnét, mindamellett a régi rendszerhez maradt hű. Az éles eszű jésuita

azonban igen sok és nagy értékű megfigyelést nyújt. Terjedelmes, még pedig magyar, német és szláv nyelvű gyűjtése a népies elnevezéseknek, épen hámulatra méltó.

Ezzel szemben KRALOVÁNSZKY ANDRÁS a «Naturalis Historiæ Compendium» című munkában, mely 1795-ben jelent meg, egészen a LINNÉ rendszere nyomán dolgozott. Ez igen jóra való könyv, mely szintén magyar-német és szláv nomenklaturával van ellátva.

Ennek az átmeneti időszaknak speciális, LINNÉ rendszerére alapított ornithológiai munkája SCHÖNBAUER JÓZSEF ily című s latin nyelvű értekezése: «Conspectus Ornithologiæ hungaricæ» 1795.

Ez hat családban ötvenegy nemet, kétszázhetven fajjal sorol föl, a melyeknek német neveit is felsorolja. Ugy látszik, hogy SCHÖNBAUER GROSSINGER munkáját — melynek a madarakat tárgyaló II. kötete már 1793-ban jelent meg — nem ismerte, mert különben minden bizonynyal a magyar neveket is fölvette volna.

Es ugyanabban az esztendőben — 1795 — jelent meg, mint úgy szólván első szimptomája a magyar tudományos szellem ébredésének, az első magyar természetrajzi tankönyv is e címen: «A természet historiája, melyben az ásványoknak, plántáknak és állatoknak három világa stb. legelőször magyar nyelven adatik. Pozsonyban, 1795.» A szerző neve GÁTI ISTVÁN, kálvinista pap fia, ő maga szintén pap, ki külföldi tanintézeteket is látogatott. LINNÉ-nek nem föltétlen követője, hajlamai szerint azonban főképen zoológus, mindenekfölött pedig az ornithológiai rész az, a mely a LINNÉ methodusának leginkább felel meg. A szerző természetfilozófiai szemlélődése világosan jelenkezik s ő egész az antropológiáig emelkedve föl, Dávid király főséges szavaival végzi, ezekkel: Quam magnifica sunt opera tua Domine!

A felfogás józan, tipikusan magyaros; a könyv nyelvezete nem kevésbé az.

Még e mű megjelenése előtt — 1791 — egészen új szimptoma jelenkezett: ARANKA GYÖNGY hallatlan erőfeszítéssel azon van, hogy egy magyar tudományos — egyelőre csak nyelvészeti — társaság alapítására engedelmet nyerjen; mind hiába! Az uralkodó hatalom ellenzi!

Am a szellem érintve volt, azt többé elaltatni nem lehetett. Egy hosszú, hullámzó harcz vette kezdetét, melynek jelszava a nemzet szellemi emancipációja volt, a melyben a nemzet sokszor visszanyomtatva, mégis győzhetetlen maradt. E harcz egész a legújabb időkig meg-megújult.

A mozgalom nyomán virág fakadt, majd gyümölcs érte korát. ZAY, az orvos, emez ébredezés kezdetén egy nyelvíleg kitünő, tárgyilag figyelemreméltó ásványtant ír; 1801-ben egy másik orvostól, FÖLDI JÁNOSTÓL, a magyar természetrajznak első «csomója» gyanánt az állattan lát napvilágot; czíme: «Természeti História a LINNÉ systemája szerint, első csomó: az állatok országa.» FÖLDI tekintettel van BLUMENBACH «Handbuch der Naturgeschichte» művére is s a bevezetésből világosan kisugárzik, hogy mindenekelőtt hazája tudományos szellemének emelésére törekedett. Hat évvel később jelent meg az első magyar növénytan, LINNÉ rendszerére alapítva, még pedig egy kálvínista paptól, DIÓSZEGI SÁMUEL-től és egy főhadnagytól, FAZEKAS MIHÁLY-tól. Mindkettő Debreczenben lakott s a nemzeti iránynak hódolt. Ezek a szerzők ép úgy mint ZAY és FÖLDI, orthológok. A népies elnevezéseket és egyéb nyelvi elemeket a nép ajkáról gyűjtögetik, hogy minél szélesebb körben érthetőleg, fölvilágosítólag hathassanak.

Erre az időre — 1802 — esik SZÉCHÉNYI FERENCZ grófnak — a nagy reformátor, SZÉCHÉNYI ISTVÁN atyjának — első rendű hazafias cselekedete: a magyar Nemzeti Múzeum megalapítása.

A Nemzeti Múzeum eredetileg csak könyvtár volt; a könyveken kívül azonban akadtak ásványok és régiségek is. Ezekből az inkább véletlen járulékokból nőttek ki magukat az idők során az intézet osztályai, ezek között az ornithológiai gyűjtemény is, a mely mindamellett még csak 1814-ben keletkezett s melynek első preparátora JÁNY PÁL szerzetes volt. a kinek preparátumaiból egyes darabok mai napig megőrizettek.

Az 1802-dik évbe esik még MARKOVICS NEP. JÁNOS főlevató doktori értekezése is, melynek czíme: «Hypomnemata de migratione avium», a nélkül azonban, hogy a tárgyat természethistóriailag bár csak meg is közelítene.

Ellenben SCHÖNBAUER VINCZE sokkal komolyabban fogott neki, a midőn 1806-ban széles alapokra fektetett munkájának első füzetét ez alatt a cím alatt adta ki: «*Icones et descriptiones partim rariorum partim venustissimum avium Hungariae*», mely nyolcz fajnak leírását és képet foglalja magában.

A mű folytatása azonban elmaradt.

Később — 1809-ben — akadunk a sárospataki református kollegium magyar természetrajzára, melynek első részét, az állattant, EMÖDY ISTVÁN írta; ebben a madarak LINNÉ nyomán sorakoznak ugyan, a részletes tárgyalásban azonban inkább a hasznosság vagy kártékony-ság szempontja az uralkodó, sőt rendszerező elv is.

Végül 1812-ben jelenik meg LEONHARD JÓZSEF-től, a ki előbb szász-városi tanár, később pedig pap volt, a következő munka: «*Systematica mammalium ac avium transsylvanicarum enumeratio . . . Cibinii*», BENKŐ után a második, teljesebb, úgy LINNÉ-re, valamint BLUMENBACH-ra is támaszkodó leírás, természetesen az erdélyi részek ornisát is fölkarolva. Ugyanezen szerzőtől jelent meg hat évvel később a «*Lehrbuch zur Beförderung der Kenntniss Siebenbürgens*» is, melyben a madarak kellőképen méltatva vannak.

E periodushoz kell még egy igen figyelemreméltó fordítást csatolnunk, a melyben sokszorosan a madarokról, a madárélet jelenségeiről, mint például a költőzködésről is szó van. Ez a nevezetes könyv BONNET KÁROLY-nak, LAMARCK és részben DARWIN előjáró hírnökének természetfilozófiai szemlélődése. BONNET, mint tudjuk, fölfedezője a levéltetvek szűszülésének, művei pedig «*Collection complete des Oeuvres de Ch. BONNET, Neuchâtel 1781*» cím alatt jelentek meg.

Az állatokra és növényekre vonatkozó részt három kötetben TÓTH PÁL, kis Verőcze helység kálvinista papja fordította magyarra s ez a könyv 1818—1819-ben jelent meg. E műnél nem annyira a nyelvi föladat derekas megoldását bámuljuk, mint inkább azt a számos, nagyrészt igen szabatos, sok ismeretről és a természet szorgos megfigyeléséről tanúskodó jegyzeteket, melyekkel a fordító, a tudós franczia — olykor nagyon is szűkszavú — textusát kiséri és világítja meg.

A jelentékenyebb munkák sorozata — a melyek többé-kevésbbé Magyarország ornisával is foglalkoztak s melyeknek szerzői PETÉNYI első irodalmi fölléptét megelőzték — itt véget ér. Új korszak veszi kezdetét, a mely csak messze időkben éri el betetőzését s melynek mozgalmái Magyarország tudományos szellemére is nagy hatással vannak.

És a nemzet politikai és társadalmi állapotának súlyos volta sem bírt többé elég hatalommal, hogy a szabadabb szellem szikráit eloltsa s még kevésbbé, hogy az egyszer fölébredt nemzeti kultúrélet fejlődését megakassza.

Az eleven parázs a hamú alatt lappangva, mind tovább és tovább terjedett; időről-időre egyes villanás szakította meg a homályt, ritkábban égnek tört a láng oszlópa is.

A nemzeti kultúra mezején olyan agitátorok támadtak, a kik bámulatos dolgokat műveltek.

Igy pl. KAZINCZY FERENCZ, a szépirodalmi agitátor, ki a Martinovics-féle összeesküvésbe keveredve, hosszas fogságot szenvedett, kiszabadulása után a magyar nyelv «szépitésére» adta fejét s ebben az érdeemben akkora levelezést folytatott, hogy azt a maga teljességében összeszedni még maig sem bírtuk.

A jelszó az maradt ugyan, a mely az első nemzeti tudományos természetrajz-író, FÖLDI JÁNOS-t is lelkesítette: a nemzeti nyelvet diadalra juttatni és kiművelni, a latinizmus jármát lerázni; a megoldás «mikéntje» azonban szakadásra vezetett. Túlbuggolódnok — köztük első sorban KAZINCZY — azon voltak, hogy a nyelv terén évszázadok mulasztását a legrövidebb idő alatt helyreépítolják. Ezért aztán természetes fejlesztés helyett mesterséges «szépitéshez» folyamodtak; idegen minták után dolgoztak, a nélkül, hogy észrevették volna vagy tekintettel lettek volna arra, hogy törekvésük és a nemzet szelleme között előbb finom repedésnek, majd valóságos örvénynek kell támadnia.

A nyelv terén így valóságos forradalom tört ki. Két tábor keletkezett: egyik az orthológ, a másik a neológ; akár csak a Welfek és a Ghibellinek! A neológok neki izmosodtak s az uralkodást —

mint látni fogjuk — sokáig megtartották. A hatás és visszahatás a szellemi tevékenység összes térein érezhetővé vált, így tehát a természet-történelmi törekvésekben is, s a munka előrehaladását érezhetően megnehezítette, mivelhogy a kutatónak, azokon a tárgyi nehézségeken kívül, a melyeket a kutatás terén kellett leküzdenie, még nyelvészeti problémákkal is meggyűlt a baja, a melyeket ki nem kerülhetett, minthogy azok az uralkodó áramlatot alkották.

Hogy ez a körülmény PETÉNYI végcéljára milyen végzetes hatással volt, azt majd alább fogjuk látni.

Most már PETÉNYI életrajzához is foghatnánk, ha e szerény munka első sorban nem külföldi vendégeinknek volna följajánlva, tehát oly férfiakkal, kiknek többsége aligha volt abban a helyzetben, hogy viszonyainkkal tüzetesen foglalkozzék, s kik előtt kétségkívül bizonyos kérdések lebeghetnek, a mikre felelettel tartozunk, annyival is inkább, mert a megfjtést — saját hazájuk viszonyaiból kiindulva — az összehasonlítás útján úgyis hiába keresnék.

Egyike a főkérdéseknek bizonyára ez: mi volt a főoka annak a pangásnak, a mely a közművelődés terén, és különösen a tudományokén, ezek között pedig leginkább a természetrajz és az exakt tudományszakokban keletkezett és oly soká érezhető maradt? Hisz Magyarország alkotmánya egyike a legrégebbeknek; hisz APÁCZAI CSERE csak egy évszázaddal ifjabb GESSNER-nél, hiszen az első állattan, ásványtan és növénytan, sőt a Nyulas-féle igen jóra való vegytan is amaz idők szülötte volt, a melyekben maga az előrehaladott nyugatot sem igen alkotott különbet.

A felelet erre igen egyszerű: Magyarország, mint állam, sokáig nem volt önczél, 1848-ig a jobbságység lánczait nyögte; sőt még a jogegyenlőség proklamálása után sem lehetett önczél, mivelhogy a szabadságharcban elbukva, újabb nyomásnak esett áldozatul.

A nemzeti művelődésnek minden föntétele: a Tudományos Akadémia, a Nemzeti Színház, a Természettudományi Társulat s a többi mind, kizárólag hazafias buzgalomból eredtek, még pedig jórészt az uralkodó hatalom akarata ellenére, az államvagyonból támogatást nem nyerve!

A viszonyok jobbrafordulása legújabb keletű. Állam és társadalom, bár nem teljesen, de mégis bizonyos fokig öncél gyanánt működnek a közművelődés nagy munkáján is. Sokat kell építenünk, még többet alkotnunk, hogy azt a közt, azt az űrt, a melyet a viszonyok kedvezőtlen volta ránk kényszerített, kipótolhassuk.

PETÉNYI az időknek e jobbrafordulását nem érhetette meg. Térjünk immár életrajzára.

PETÉNYI ÉLETE.

A tizenhatedik század utolsó esztendejében, még pedig 1799 június 30-án PETÉNYI GÁBOR-nak, a lutheránus papnak és földbirtokosnak, a hivatalársai közt kiváló orientalistának és exegetának egy fia született, ki a keresztségben a JÁNOS SALAMON nevet kapta.

A derék lelképásztor otthona és hivatala akkoriban Nógrádmegye Ábel-Lehota helységében volt, mely csaknem teljesen lutheránus s valamikor tiszta magyar is, PETÉNYI születésekor azonban meglehetősen eltótosodott volt, úgy, hogy PETÉNYI GÁBOR a pap, isten igéjét tót nyelven hirdette.

A PETÉNYI-ek régi autochton nemzetsége valószínűleg Alsó-Petényből és Felső-Petényből, egyik ága pedig Pusztá-Petényből veszi eredetét. Az említett helységek elseje arról nevezetes, hogy a legnagyobb magyar törvényismerő, VERBŐCZY ISTVÁN hamvait fogadta nyugalomra.

Az erre vonatkozó márványtáblán ez áll:

*•Leges hic Patrie scripsit Verbőczyus olim
Lex manet, at cecidit scriptor, et ipsa Domus.
Rudera nunc areis rursus tolluntur in altum.
Paci non Liti, Saxa datura locum.
Hic ponam Curis finem, hic cum Stirpe quiescam.
Spes vana hic solvat, Spes mihi sola Deus.
Theresia BLASKOVICs VIDVa IgnatiI GyVrCsá-
nyl — Pils gentis sVie Manibus posVIt.*

A táblát épen két század előtt, tehát 1691-ben állították.

Ábel-Lehota, a mi Petényink szülőhelye, bölcsője volt egyszers mind MIKOVINYI SÁMUEL-nek is, ki hűséges barátja és munkatársa volt

BÉL. MÁTYÁS-nak, a Bécsben nyomtatott «Notitia Hungariae novae historico-geographica 1735—1742» méltán híres szerzőjének.

Ha még azt is hozzáteszszük, hogy a PERÉNYI-ek, mint talán rokoni a hős PETNEHÁZY-nak, — ki Budavára törökjáróm alól való folszabadítása alkalmával nevének halhatatlan dicsőséget szerzett, — e fényes fegyvertény kétszázados évfordulójának ünnepén az utódok sorában szintén résztvettek, úgy mindez bizonyíthatja, hogy a származás földje és sarjadéka egymáshoz méltó volt.

Bár nem oly nagy és élesen szembetűnő mértékben, mint Németországban, hol DE CANDOLLE — a nagy botanikus — tanúsága szerint a protestáns papságnak az ismeretek, különösen a természettudományi fejlesztése körül külön érdemei vannak, de érezhető e viszony Magyarországon is, avval a különbséggel azonban, hogy a művelődés általános és szakszerű fejlődésében, még pedig nemzeti szellemben értve, a főérdem az ev. ref. papságot illeti; holott Németországban az ág. ev. felekezet papságáé az első hely s oly föltűnően az, hogy DE CANDOLLE-t a híres vizsgálat megtételére bírta.

A másik különbség az, hogy noha Magyarországon a katolikus vallást államvallásnak, tehát a hataloménak tekintették, mindamellett hierarchikus elemeinek zöme mindig magyarérezelmű volt, miért is azokhoz a férfiakhoz, kik a kulturát nemzeti szellemben ápolták, számos tudós sorakozik, ki egyszersmind katolikus lelkész is volt.

A vallásoknak magyar népies elnevezése és megkülönböztetése igen érdekes és jellemző: a közönséges ember a kálvinista vallást «magyar vallásnak» nevezi; a lutheránus vallást «szász vallásnak», minthogy az erdélyi és szepességi szászok ahhoz tartoznak; a görög keleti vallást pedig «oláh vallásnak» mondja.

Az első vallásfelekezethez csaknem kizárólag magyarok, a másodikhoz németek és tótok, a harmadikhoz oláhok tartoznak; a katolikus vallást a nép maig is «uralkodó» vallásnak tekinti.

A tudományoknak protestáns papok által való művelése nálunk sokszorosan más okra is vezethető vissza, mint például Németországban. Az a szikra, a mely a tudományok iránt való szeretetet lángra lobbantotta, gyakran külföldről, az előrehaladott nyugatról származott

hozzánk. A szigorú önkormányzattal bíró protestans hitközségeknek oly stipendiumaik voltak és vannak, a melyeknek elnyerése külföldi egyetemek látogatásához volt és van kötve. A tanítói, avagy lelkési pálya jelöltjének meg kellett és kell a vándorbotot ragadni, német, holland egyetemeket fölkeresni, s csak a midőn ennek sikerrel megfelelt, volt és van kilátása, hogy hivatalt és méltóságot nyerhet. Ez a bölcs szokás mindig gyümölcsöt termelt. A jelölt erudiczióra tett szert, s azonfelül nemzete nagy hátramaradásának tudatára ébredt. Csoda-e, hogy ha itthon, hivatalos álláshoz jutva, azon volt, hogy a hátramaradást buzgó törekvéssel enyésztesse; csoda-e, ha — nemzete kisebbségének teljes tudatában — a hatást nem az újabb és régibb fajtájú tudósok exkluzivitásától, hanem már a régi időkben is az általános, főképp pedig a nemzeti alapra fektetett művelődéstől remélte, s így a nemzeti, demokratikus iránynak hódolt meg?

A mint tudjuk, APÁCZAI CSERE JÁNOS külföldön járta a teológiát, MISKOLCZY-nemkülönben, úgyszintén GÁTI és több mások. Katholikus részről MOLNÁR KER. JÁNOS említendő, a ki már 1783-ban természetrajzi tankönyvecskét irt, a melyben LINNÉ rendszere különösen méltatva volt.

A magyar származású, de tóra utalt orientalista és exegeta, PETÉNYI GÁBOR is külföldről hozta nagy tudományát. A minden szépet feiőlelő szellem a hazafíúi érzülettel egyetemben otthonos volt a szegény Ábel-Lehota helység lelkészlakában. Mert a helység szegény volt és maradt maiglan is, minthogy földje köves és sovány. A magyar statisztika atyja, FÉNYES ELEK úgy jellemzi e tájat, hogy ott a rétek évenként csupán egyszer kaszálhatók.

Tudjuk, hogy PETÉNYI J. SALAMON az első oktatást zsenge gyermekkorától fogva atyjától nyerte, hogy az állatok iránt picziny korától kezdve valóságos szeretettel és odaadással viseltetett s ápolásukat egész szenvedélylyel gyakorolta. A ház és udvar minden arra való zugának megvolt a maga állatja. A kis PETÉNYI kedvenceit híven és kitartóan védte, ápolta. Az öreg lelkész pedig fiának e hajlandóságát örömmel istápolta; a pásztorokat, kik madarat, vagy másnemű állatokat vittek neki, megjutalmazta.

A kis PETÉNYI a korabeli gyermekek társaságát kerülte s a gyermekjátékok iránt semmi hajlandóságot sem mutatott.

Látni fogjuk, hogy e korán nyilatkozó hajlamok a jövő életirány csirái voltak. Az alkotás — de a szenvedések csirái is! Az állatkedvelő gyermekből zoológus lett; a korán nyilvánuló madárszeretet ornithológjára vitte; az állatoknak kis jótévjője és védelmezője írta meg mint férfi a legelső állatvédelmi értekezést; az egykori kis félrejáró mindvégig nőtlen ember maradt, hive lett a magányosságnak — közönséges halandókkal szemben csaknem a visszautasításig az —, tanítványai és zoológiai levelezői iránt azonban annál ragaszkodóbb, odaadóbb és áldozatkészebb.

A gyermek PETÉNYI később a losonczy elemi iskolát látogatta, melyet élte kilencedik évében a beszterczebányaival cserélt föl.

KUBINYI FERENCZ, PETÉNYI első életleírója, hozzá még régi, fiatalkori barátja is, följegyezte, hogy a mi PETÉNYI-nk beszterczebányai útját egy teljesen szelidített mezei nyúl társaságában tette meg. A nyúl mindent evett, még húsféléket is. Ezt az állatot pártfogójának és tanítójának, KOCH FRIGYES-nek ajándékozta.

A felsőmagyarországi protestáns tanintézeteknek akkoriban többféle sajtáságaik voltak, a melyeknek keletkezését és fejlődését ma már kimutatni csak nagyon nehezen, vagy éppen nem is lehetne. Ezek a sajtáságok leginkább a tanulók bizonyos szenvedélyeiben, kedvteléseiben nyilatkoztak, mely szenvedélyek azután az adott intézetben úgy szólván öröklődtek, erős hagyományokká váltak. Annyi azonban biztosra kimutatható, hogy ezek a szenvedélyek ritkán keletkeztek az oktatás nyomán, mert hisz pl. a természetrajzi oktatás e század elején a legtöbb tanintézetben vajmi gyarló volt; sőt akadt nem egy oly intézet is, a melyben a tudománynak ez ága teljesen ismeretlen vala. Es mindamellett — még a másodsorban jellemzett intézetekben is — a tanulók gyűjtésre adták fejüket; majd csigákkal, majd kőekkel, majd ismét pillékkal, bogarakkal, végül madártojásokkal bibelődtek. A beszterczebányai tanulók között a tojásgyűjtés járta s mint nagy szenvedély a kis PETÉNYI-t is megragadta, még pedig oly hatalommal, hogy többé soha el se ereszsze. Tehát nem csak hasonlat,

ha mondják, hogy PETÉNYI az ornithológiát «ab ovo» — mert csakugyan a tojásokon kezdte.

PETÉNYI itt a KUBINYI-akhoz — FERENCZ-hez, későbbi biográfusához, és ÁGOSTON-hoz, ki később, mint a magyar Nemzeti Múzeum igazgatója, előljárója lett — csatlakozott; akkoriban a két KUBINYI buzgó tojásgyűjtő volt. PETÉNYI törekvése azonban rögtön céltudatossá vált, a mennyiben ő nem a sokat, hanem a sokfélét kereste, s ebből tanulságot is merített. A vidék összes madárfajainak tojását birni, a madarakat ismerni, népies elnevezésüket kinyomozni, ez volt mindenek előtt vágya, törekvése. Jegyzeteiből kitűnik, hogy ez a szenvedély egész a vetekedésig fokozódott, hogy Zólyommegye városaiban több rendbeli tojásgyűjtemény keletkezett és versenyezett. PETÉNYI ezek közül tizenegyet sorolt föl.

A selmeczbányai iskolába költözve át, már nagyon jelentékeny tojásgyűjteményt vitt magával. Itt tavasz kezdetétől nyár közepéig szorgalmasan rándulgatott ki s végül iskolatársaiból egyesületet alakított, mely neki a gyűjtésben kezére járt. Rövid időn a vidék összes madarászeit ismerte, kedvencei tulajdonságait kifaggatta belőlük; de eleven madarak tartására soha sem adta fejét; sőt ezt mindenkor rosszalta is.

Csak az árva madárflókák alkották meg nála a kivételt; azok, a melyeknek szülőit a madarászok elfogták; ezeket az istenadtákat fölnevelte, s aztán szabadon bocsátotta. Kutatásai közben az ügynevezett kamarai erdőkben nehézségekre bukkant. A főügyelő személyzet elébe állt, sőt kiutasította. Ezekon úgy fogott ki, hogy a giesshübeli főerdésznek följánlotta gyermekeinek díjtalan oktatását, de az alatt a föltétel alatt, hogy ő ezért a kamarai erdőkben szabadon gyűjthessen és kutathasson. A főerdész ráállt s az alig tizenöt éves PETÉNYI a gymnasiumtól Giesshübelig vezető hosszú utat oda és vissza mindennap bejárta; azonfölül minden valamiképen alkalmas időt fölhasznált arra, hogy az erdőbe fusson, hol azután a bokrok között bujkálva s a forrásoknál lesekedve a madarak viselkedését szorgosan figyelte.

Így szerezte meg a tojásoknak, a madaraknak s végül ezek életmódjának ismeretét, minden tanítás, minden irodalmi segítség nélkül.

Első életrajzírói szerint bizonyos büszkeséget talált abban, hogy a madarakat s tojásaikat iskolatársai közt legjobban ismerte, s hogy másoknak hibás adatait helyre bírta igazítani.

Az elzárkozás hajlama itt sem hagyta el s csak kevés rokon lelkületű barátot tartott méltónak magához. Soha sem játszott, s minden vigalmat került, még a tanuló ifúságnál akkoriban különösen divó tavaszi mulatságokat — úgynevezett majálisokat — is.

Folyvást a bokrokban bujkált, hogy tollas kedveseit követhesse, szemmel tarthassa.

Tizenöt éves korában hallgatott először egy kevés természetrajzot, még pedig SEVERLAI tanártól. S ekkor történt valami, a mi kis ornithológusunk gondolkozásmódját ép oly éles, mint dícséretes módon jellemzi. A majális beköszöntött, PETÉNYI nem vett részt benne; sőt néhány barátját is rábírta, hogy elmaradjon.

A kis társaság az egész napot kutatásnak és gyűjtésnek szentelte, a mi SEVERLAI tanárt mód nélkül elkeserítette s el is határozta, hogy a kis renitenseket szigorúan kérdőre vonja. Másnap első sorban PETÉNYI-t vette elő, és vesszőzésre ítélte. A gyermeket lehúzták; de ez az utolsó perczen körülbelül ilyen szavakra fakadt: «Szent isten! hát miért tanítanak bennünket természetrajzra, miért oktatnak állatok ismeretére, ha az élők megfigyelése büntetendő, vétkes cselekedet!?» A tanítóra ezek a találó szavak mély hatást tettek, elannyira, hogy a megalázó testi büntetéstől elállott s PETÉNYI társainak is megbocsátott.

Meg kell adni különben, hogy a gyermek kifakadása nem csak a század elején fönálló iskolai állapotokra vetett éles világitást, hanem részben a mostaniakra is illik. A kitömött vagy máskép konzervált lehetetlenségekre támaszkodó száraz, iskolai természetrajz és a szabad természet jelenségei között oly mélység távong sokszor még ma is, melynek fenekéről a természet életének legfontosabb jelenségeivel szemben a «nevelt ellenszenv», vastag tudatlansággal párosulva vigyorg felénk. — Még ma is nagyrészt a módszeren múlik, hogy ez máskép legyen.

Itt, Selmezbányán kísérté meg PETÉNYI először a preparálást is.

Iskolatársai szerint addiglan csak a madarak testtörszét fejtette ki; a bőrt aztán oly módon feszítette és szárította, mint a pilléknél szokás. Csak 1816—1817-ben sikerült neki néhány kitömött madarat, szájától elvont pénzen, megszerezni, melyeket aztán szétszedett, hogy a preparálásról némi fogalomra tegyen szert. Ezen okulva, néhány példányt csakugyan készített is, de a nélkül, hogy a bőroket méreggel kezelte volna; így a nagy fáradság később az ábel-lehotai csöndes parochián a molyok és szalonnakukaczkok prédájává vált.

PETÉNYI Selmeczbányáról Pozsonyba került, hogy az ügynevezett bölcsészeti tanfolyamot végezze, s minthogy Selmeczbányán némileg ásvány- és növénytannal is foglalkozott, új tanulóhelyén inkább a botanizáló MARTINI tanárhoz s még inkább a később oly híressé vált délmagyarországi floristához, HEUFFEL-hez csatlakozott, a nélkül azonban, hogy a madarakat elhanyagolta volna.

Különben határozott szándéka volt a teológiát végezni.

Meg mielőtt a kenyeret adó pályához vezető tanulmányait megkezdte volna, alig tizenkilenc éves korában, meghívást kapott szülőhelyéről, hogy mint lelkész, utóda legyen öreg atyjának, a ki hivatalos tevékenysége negyvenedik évét ép akkor fejezte be. Az ifjú PETÉNYI a meghívást nem fogadta el, mert tovább akart tanulni.

A tulajdonképeni theologiai kurzust Bécsben végezte. Itt vált végre lehetővé, hogy természetrajzi ismereteit szilárd alapokra fektette, azoknak határozott irányt adhasson.

Igen érdekes a Bécsben való tartózkodásának első napjára vonatkozó visszaemlékezése. Uti- és szobatársa, GEDULY, azonnal vett egy könyvet, melynek czíme: «Wien und seine Umgebung» volt. PETÉNYI megérkezésük estéjén azonnal lapozgatni kezdett benne, s véletlenül az udvari muzeum — akkor még császári királyi udvari Naturalien-Cabinet — fejezetére nyitott rá, melynek tartalmát valósággal nyelte. Azonban e nap még csak kedd volt, tehát várni kellett egészen csütörtökig, a mikor az intézet nyitva állt; ez volt — mint ezt ő maga mindenkor felhozogatni szokta — a legkeményebb türelempróba, amit valaha elszenvedett.

Mikor végre az oly epedve várt nap rávirradt, valósággal rohant

a célhoz s az ott látottak végkép elragadták. Mindent elkövetett, hogy elismert főbb szakemberekkel érintkezésbe léphessen, s rövid időn annyira vitte, hogy NATTERER JÓZSEF-fel és JÁNOS-sal, a később annyira kiváló ichthyológus HECKEL-lel, NEUMEIER-fel és KOLLAR VIN-CZÉ-vel, a Naturalien-Cabinet későbbi igazgatójával jött összeköttetésbe. Ezekkel az új ismerősökkel Bécs környékére sűrűn kirándulgotott, szóval mindent elkövetett, hogy természetrajzi ismereteit tökéletesítse. Itt sajátította el végre a madártömés művészetét, melyet később nagy tökéletességre vitt. És itt keletkezett PETÉNYI és SCHLEGEL között az a gyönyörű baráti viszony, a melyet még alkalmunk lesz közelebbről is megismerni.

Ez időszak 1824-ig tartott; PETÉNYI ekkor már BREHM apóval állott összeköttetésben s ennek epochális munkája — «Lehrbuch der Naturgeschichte aller europäischen Vögel I. 1823, II. 1824» — alapján *kutatót és dolgozót*.

Ebben az évben hívták meg Besztercebányára tanárnak; így Losoncra és Modorra, végül Nagyszombatba lelkésznek, a nélkül hogy ezen meghívások hármelyikének engedett volna.

Még sok föladat várt rá, melyet csak úgy oldhatott meg, ha szabad és független marad.

Ebben az évben egy nagy utazásra készült, még pedig Béctől az akkori török határokig, Pancsovára, s ezt meg is tette. Török-Szent-Miklósánál — tehát az Alföldön, a Tisza mentén — a tűzokok seregeit tanulmányozta, ma már inkább csak apró csapatokban állnak; — Kigyós vidékén a nagyon gyakran jelenkező Milvusokat — Korschun Gm. — figyelte; Csabánál Ortygometra pusillá-t talált és figyelt meg. Az utazás egész ősszel tartott s még a télbe is mélyen belenyült; ebben az időben figyelte meg a hékés-gyulai fáczános közelében az Archibuteo lagopus-okat is. Főlkészült az akkori Pestre — ma Buda-pest — pénzt vett kölcsön, hogy Bécsbe visszatérhessen, s annak természetrajzi kincseiben tovább is gyönyörködhessen, azokat továbbra is hasznára fordíthassa.

Így folyt le az 1825-ik év is, részben Bécs városában, részben pedig Pozsonyban, mely utóbbi helyen az országgyűlés együtt volt.

Ott buzgó képviselők lépéseket is tettek, hogy a fiatal zoológus természetrajzi utazásait folytathassa. Ebben az évben is kapott meghívást, még pedig Losoncra, — a hol nyilvános iskoláztatását kezdte volt; — de ismétellen megköszönte, mert minden buzgalmát és törekvését zoológiai tanulmányaira irányozta.

Lépéseket tett felekezete szuperintendenseinél és egyháza gondnokainál, hogy eme célra eszközöket nyerhessen; ámde hiába! A BREHM apóval folytatott levelezésből kiténik, hogy az utóbbi PETÉNYI érdekében a százsországi tudományos körökben igyekezett hatni.

PETÉNYI helyzete szorongatottá vált s így nem maradt más hátra, mint az, hogy régi iskolatársa, KUBINYI ÁGOSTON meghívásának engedve, Videfalvára menjen, a hol egy madártani gyűjtemény alapját veté meg, mely rövid időn minden e tájon előforduló fajt magába foglalt.

FÖLDVÁRY MIKLÓS, az akkori Pestmegye előkelő családjának sarja, PETÉNYI volt iskolatársa s fiatalosága daczára egyházának már esprességi gondnoka, 1826-ban Videfalván a gyűjteményt meglátván, elhatározta, hogy PETÉNYI-t kerületéhez lánczolja. A nélkül, hogy PETÉNYI-t eziránt megkérdezte volna, Czinkota község meghívását — a lelkesí hivalat betöltésére — eszközölte ki számára. FÖLDVÁRY keresztülvitte, hogy az alig huszonhat éves PETÉNYI e jelentékeny községnek csakugyan lelkészeül választatot. PETÉNYI a meghívást főkép azért fogadta el, mert annak révén Budapest közelébe juthatott, s ezzel lehetővé vált, hogy a fejlődésnek indult Nemzeti Muzeum természetrajzi és könyvkincseit használhassa.

Czinkota vidéke — akkoriban pusztá homoksvatag — madártani tanulmányokra kevésé volt alkalmas s a mi PETÉNYI-nk itt mindinkább a kertművelésre és méhtenyésztésre adta fejt. A népes egyház hivatalos teendői is nem egy akadályt gördítettek az ornithológ útjába; mindamellett PETÉNYI itt is mindent összegyűjtött, a mi a környéken található volt s a prozelitákat nagy buzgalommal toborzotta; így nyerte meg PODMANICZKY JÁNOS bárót; később pedig FÖLDVÁRY MIKLÓS-t vette rá, hogy gyűjteményt kezdjen, melynek számára ő maga is fíradhatatlanul preparált; később pedig e gyűjteményhez állandó preparátorról is gondoskodott.

Noha ekléziája gazdag jövedelmet hajtott, helyzetével mégis elégedetlen volt. Kizárólag a természettudományoknak élni — ez volt vágya, a melyen éhben, úgy mint álmában csüggött. Majd meglátjuk, hogy e vágyának teljesedése szinte ráerőszakolta magát.

Czinkotai papsága idejében fedezte föl Peszérén és Pusztá-Billén a kék vércse tojásait s e madár viselkedését is itt vette tüzetes megfigyelés alá. 1827-ben útra kelt az ország déli része felé s Békéscsabát és Temesvárt érintve, Butyinig nyomult. Szarvas környékén május havában *Tringa subarquatus* és főképp *Glareolát* talált — az utóbbi ott szikes területeken most is otthonos; itteni népies elnevezése: «székicsér», mely tartózkodásától ered.

Az 1832. évben meglátogatta a német orvosok és természetvizsgálók gyűlését Bécsben. Itt előadást is tartott, egy a majorságnál járványosan pusztító betegséget ismertelve; második előadásában pedig a *Scolopax*, — most *Gallinago* — farktollai számának fontosságát — tehát a 14 és 16 tollas alakok előfordulását tárgyalta.

Az 1833-ik évben beható megfigyeléseket végzett Budapest, Rákos-Keresztúr, Peszér, Apaj környékén. Peszér környékén való látogatásai leginkább a kék vércsét és a gyurgyókát — *Merops apiaster* — illették.

Irodalmi tevékenységének első zsengeje is czinkotai tartózkodása idejére esik, még pedig 1830-ra, a mikor is a kék vércséről és a *Glareola torquataról* szóló észleletei — BREHM bemutató sorai kíséretében — OKEN «Isis»-ében jelentek meg.

Az 1833-ik évben döntő fordulat állott be PETÉNYI életében. A czinkotai lelkészségről egész váratlanul lemond s neki megy a bizonytalanságnak.

Bücsübeszédében kinyilatkoztatja, hogy továbbra is az Ur szolgálja marad, s az isten jóságát, hatalmát és fenségét, melyek a természet jelenségeiben lelik legszebb nyilvánulásukat — jövőre is hirdetni fogja. Ez — az akkori időkben rendkívül meglepő lépés maig sem talált kellő megokolást.

Első életírója, KUBINYI FERENCZ szerint, a hogy PETÉNYI nővérét elhelyezte, csupán a zoológiának kívánt élni, s minden megfontolás nélkül

tette meg a vakmerő lépést. Második biográfusa, TOLDY FERENCZ, a Tudományos Akadémia egykori titkára, e kérdés fölött gyorsan sikamlilik el.

KUBINYI FERENCZ igyekezete, melylyel e lépést megokolni akarja, az a megjegyzése, hogy PETÉNYI-nek e tette kedvezőtlenül hatott ismerőseire, sőt «silány élczelődésre» is szolgáltatott alkalmat, azt látszik bizonyítani, hogy a valóság más tényből folyt és ez a tény összes közelebbi ismerősei előtt épen nem is volt titok.

A becsületes czinkotai parasztok egyszerűen neszét vették annak s megütözköztek rajta, hogy papjuk madarakat nyúz és tagol, azokat méreggel preparálja; sőt hogy mindezt egy kutyával is megeselekedte, még pedig ugyanazzal a kézzel, a melylyel nekik az «Ur vacsoráját» osztogatja! Zúgolódni kezdtek; az «Ur asztala» hívók nélkül maradt; a szerencsétlenség megesett és PETÉNYI — ment.

Az akkori idők szellemének és fölfogásának mindez teljesen meg is felel — s a modern forgalomtól kissé távol eső helyeken még ma is elképzelhető — főkép a miatt a kutya miatt!

Igen, az a kutya! Minden utálatosnak e foglatatja! melynek még a neve is valamennyi sértés között a legmegalázóbb! S mindez csupa háládatosságból azokért a megbecsülhetetlen szolgálatokért, a melyeket ez a — még is csak — nemes állat az emberiségnek ősidőktől fogva tett; háládatosságból a hűség, a törhetetlen ragaszkodás e megtetszésülése iránt, a melyet semmi nyomor soha el nem tántorított; mely nagybecsű tulajdonságaival magát a legszigorúbb s ezért egyszerű mind a legszárzabb diagnosztikust, LINNÉ-t is annyira meghatotta, hogy tollán a szív melege tört ki, a mikor a «Canis familiaris» tudományos jellemzését papírra tette. Igen, a kutya! az, az volt az ok!!

A dolgon azonban már nem lehetett változtatni. PETÉNYI kinyomatta s Czinkotára küldte búcsúbeszédét; maga pedig Budapesten maradt — reménykedni. Modern értelemben úgynevezett «catilinaei existenciát» kezdett.

Első életrója hajlandó volt és törekedett is, hogy ezt a dolgot más színben tüntesse föl — mint már láttuk is —, csakhogy nem sok erredményrel; e tekintetben maga PETÉNYI is bizonyos álszemérem

nyomása alatt állott, a mit leginkább BREHM-hez intézett levele bizonyít, melyet utóbbi PETÉNYI érdekében fel is használt s az «Isis» nevű folyóirat 1835. III. füzet 231. lapján egy értekezésben közzé is tett. Ezt alább mi is ismertetni fogjuk. Előre kell azonban bocsiatunkunk, hogy PETÉNYI az 1834-ki esztendő, kritikus helyzetének daczára is derekasan használta föl. Hont- és Nógrádmegyét utazta be, ellátogatott szülőhelyére, azonkívül Turoplojára, a hol főkép a kúszomadarakat tanulmányozta; különben pedig Budapesten magánzösködött.

Nemsokára fordulat köszöntött reá. A Nemzeti Múzeum zoológiai osztályának első konzervátora, JÁNY, PÁL meghalt; JÓZSEF nádor, a Múzeum buzgó pártolója figyelmét PETÉNYI-re fordította, s így történt, hogy PETÉNYI — úgy látszik a nélkül, hogy ez iránt lépéseket tett volna, — 1834 november 16-án az elárvult hivatalt elnyerte s azt december 4-én el is foglalta. — Így végre megtalálta működésének a megfelelő hatáskört, csakhogy az anyagi járulék nyomorúságosan csekély volt hozzá: 400 pengő forint évi fizetés s 80 forint utazási átalány volt az egész anyagi alap.

Ez időben irt BREHM apónak egy levelet, annak egy ismeretlen levelére válaszolva, mely utóbbiban — úgy látszik — BREHM aggdóva érintette azt a körülményt, hogy PETÉNYI papi állását bizonytalanra hagyta el. A PETÉNYI válaszból csak úgy árad a meglegedettség; de e levél más tekintetben is érdekes, mert jellemző.

BREHM apó fönt érintett közlése az «Isis» czimú folyóiratban a helyzetnek és PETÉNYI döntő lépésének előadásával kezdődik, úgy, a mint azt KUBINYI FERENCZ is előadja: mint ha t. i. PETÉNYI állását a természettudományok iránt való szeretetből hagyta volna el. Azután következik PETÉNYI levelének kivonata, melyben az áll, hogy ő adjunctus Custodis seu Procustos lett a zoologico-politechnikai osztályban, vagyis világosabban: Camerae Productorum Naturae et Artis Adjunctus-Custodis — s hogy Budán, az udvari kancelláriában eskettetett föl. Azt is írja, hogy a papi méltóságot továbbra is megtartja, hogy a főhercegtől engedelmet kért, hogy Magyarországot s annak provinciáit, helyesebben szent István koronájának országait tervszerűleg beutazhassa; hogy közelebb érzi magát céljához, az ahhoz vezet

helyes utat megálálta. S itt kifejti a nagy áldozatokat, melyeket azért hozott, hogy magát kizárólag a természet kutatásának szentelhesse; azt is, hogyan útasított vissza minden meghívást, hogyan mondott le minden javadalomról, még az édes szülőanya iránt tartozó gondoskodásról is; mi több, még arról is, a mit a földi boldogság koronájának neveznek: a családalapításról is! S mind ezt a természettudományok és a haza iránt való szeretetből, összes barátai véleményének ellenére! És mindezzel példát akart adni — szerinte többnyire bátor-talan — földijeinek, hogyan kell állhatatosnak és önzetlennek lenni, mikor a közjó érdeke úgy kívánja!

De mindez sokkal tudatosabban és sokkal keresettebben van írva, hogysen a lélekbúvár ítélőszéke előtt az igazság színében tűnhetnék föl; különösen az a tétel, hogy anyja iránt tartozó gondoskodásáról is lemondott, bizonyítja, hogy volt valami rejtegetni valója, s hogy a nagy igyekezet hevében eldobta a sulykot. Összes hajlamai, lelkének nagyfokú érzékenysége, érzelmeinek melegsége, melylyel barátai, de főképen rokonai iránt viseltett, ellentmondanak ez állításnak, a mely — ha való volt volna — sokkal kevésbé a természettudományok iránt való szeretetről, mint inkább rút hálálanságról tenne tanúbizonyságot. Ez utóbbit azonban ő róla, a hálás, szerető fiúról föltenni lehetetlen.

Az igazság az, hogy biz ő a parochiát csakugyan a természet-tudományok miatt vesztette el; de az okot bevallani nem akarta. Az a kutya okozta az egészét! Nem birt elég lelki erővel, hogy a megjegyzésekkel, kérdésekkel, a gúnnyal szembeszálljon. A gúnnyal főkép, a mely ott, a hol a társaság elemeinek nagyobb része még alig érett, tehát elfogult — nem egyszer az elviselhetlenségig zaklató.

PETÉNYI új hivatalában egész lélekkel, teljes czéltudatossággal feküdt neki, hogy életföladatát teljesítse. A Nemzeti Muzeumot mindjárt kezdetől fogva annak a központnak tekinté, a melyből egy magyar természetrajz alapjait kell kiteremteni.

A szegény, földhözragadt Adjunctus-Custodis ornithológiai gyűjteményét — mely akkor 365 darabból állott — szekrényestül a Nemzeti Muzeumnak ajándékozta s ahhoz még az emlősöknek gazdag sorozatát is — ezek között számos rácsálót — hozzácsatolta.

Nagy kiterjedésű levelezést kezdett, még pedig leginkább kül- és belföldi volt iskolatársaival. Leveleiből az igazi agitátor szelleme árad: serkent, oktat, a természettudományok fontosságát prédikálja, mindezekfölött az ornithológiáét; minden csekélységet megköszön; azokat, kik buzgalmat tanúsítanak, értekezéseiben főlemlíti, megdicséri s tőle telhetőleg támogatja. Forma szerint vándortanító lesz belőle s a föladatait nagyon gyakorlatiasan kezdi: az embereknek a preparálást tanítja, vagyis arra törekszik, hogy tárgyait biztosítsa. Prozelitáinak az akkor még nehezen kapható mesterséges madárszemeket beszerzi. A hol valódi hajlamot lát, gondoskodik a legszükségesebb irodalmi segédeszközökről is. Apámnál, egykori iskolatársánál — akkoriban pedig breznóbányai kamarai orvosnál — heteket tölt, preparálásra tanítja s mikor a határozott hajlammal meggyőződik, BREHM apónak első »Naturgeschichte aller europäischen Vögel» című saját példányát engedi át neki, ugyanazt, a melyet magától a szerzőtől ajándékba kapott.

Ez a könyv még ma is birtokomban van. PETÉNYI sajátkezűleg ezt írta bele: »Ex libris propriis JOANN. SALOMONIS PETÉNYI 1825. ei Viennae ab ipso Auctore dono missus»; apám kezevonásával pedig ez áll tovább: Den 16. December 1837 an mich überlassen. Herman. Ez a munka hosszú éveken át az egész környék ornithológiai örökümlésként volt.

Ezt az agitációt egész csöndben, de szakadatlanul folytatja; majd itt van, majd amott; ösztököléseket teremt, és mindent elkövet, hogy buzdításainak eredménye, ennek pedig a Nemzeti Múzeum gyűjteményeiben láttatja legyen.

Az 1835-dik év PETÉNYI-nk életében azért nevezetes, hogy — az akkor még úgynevezett — »Bánság»-ot kétszer utazta be, még pedig először VIEREGG gróffal, azután egyikével a legjelesebb ornithológusoknak, névszerint NAUMANN-nal s az ennek kíséretében levő NEUBERT-tel. Tudvalevő, hogy NAUMANN utazásának ornithológiai részét a »Wiegmanns Archiv» 1837. III. 69—110. lapokon kiadta s itt hálásan emlékszik meg ama szolgálatokról, a melyeket neki PETÉNYI tett, s melyek nélkül czélját el sem érthette volna.

Ugyanez évben, az imént említett két utazáson kívül még egy harmadikat is végzett, még pedig HECKEL JAKAB-bal a Fertő tavához.

A HECKEL — ez ép oly rokonszenves, mint derék kutató — és PETÉNYI közötti benső barátságunk köszönhetjük az utóbbinak Magyarországi halairól szóló, szorgalmasan és rendszeresen végzett jegyzeteit, melyeket én a magyar halászat könyvében kellőleg méltattam s azután a magyar Természettudományi Társulatnál deponáltam. Az ichthyológia terén PETÉNYI-nek köszönhető egy új márna-faj fölfedezése, melyet HECKEL a KNERR RUDOLF-fal együttesen szerkesztett, klasszikus művében PETÉNYI tiszteletére: «Barbus Petényii»-nek nevezeti el.

Két évvel később — 1837-ben — beutazza Felső-Magyarországot, még pedig a Tátra hegységet, Eperjes, Besztercze- és Breznóbánya vidékét, Breznóbányán apámnak BREHM apó első ornithológiai munkáját engedve át — a mint fönnebb már érintve is volt —, a mely cselekedete — mint a levelezésből látni fogjuk — meg is hozta a maga gyümölcsseit.

Ez alkalommal meglátogatta RAJNER-t, Tátrafüred fürdőnek nagyérdemű bérelőjét, ki ezen az «észak felé elöretolt ornithológiai őrhelyen» sok hasznos szolgálatot tett, többek között némely madárfajoknak átvonulását határozta meg, melyeknek állandó tartózkodási helye különben a Kárpátoktól csak délre, vagy északra, a magyar vagy a szarmata síkágokon szokott lenni. Egyike a följegyzésre méltóbb megfigyeléseknek, melyet RAJNER a mi PETÉNYI-nk ösztönzésére tett, kétségkívül a fekete gólyára vonatkozó, mely madárnak vonuló csapatai évről-évre, az oda- és visszavonuláskor, a Kárpátokban bizonyos pihenőhelyeket — leginkább havasi lápokot — kerestek föl.

RAJNER vadásza, egy hű, becsületes szepességi gyerek, vette észre őszkor a fekete gólyákat, azonban nem bírta őket lövésnyire megközelíteni; mikor gazdájának a kisérletek meddségét jelentette, RAJNER indulatoskodott, a mi a szegény ördögöt mód nélkül elkésérette; nyomtalanul eltűnik, de három hét múlva csak beállít, még pedig egy fekete gólyával, melyet Debreczen környékén ejtett el!

Tudta az irányt, a melyben a gólyák elvonultak s követte is pihenés nélkül, míg csak a madarat meg nem kerítette. RAJNER egész, 140

madárból és 396 tojásból álló gyűjteményét a Nemzeti Muzeumnak ajándékozta.

Egy évvel később — vagyis 1838-ban — PETÉNYI az apaji mocsarakat kereste föl, aztán a Duna szigetségének hajdan klasszikus gém- és kárákatna-tanyáját, Adonyt; végre Eresit, mely utóbbi helyen — sógora, dr. TAUSCHER állítása szerint — különösen a fülemilék énekét tanulmányozta, s nem kevesebb, mint huszonnyolcz strófában le is írta. Ez a jegyzet azonban, sajnos, nyomtalanul elveszett.

Ebben az évben volt LANDBECK LAJOS-nak — ki később Európával jóllakván, Amerikába vándorolt ki — tanácsadója és vezetője.

LANDBECK értekezéseiből — melyek 1842—1843-ban az «Isis»-ben jelentek meg — az tűnik ki, hogy látogatásai Erdélyt, az adonyi gémtelpeket, a peszéri erdőt és a Szerémséget illették; mi tudjuk, hogy PETÉNYI pártfogoltjainak mindenét, a mivel bírt s a mit tudott, rendelkezésükre bocsátotta. LANDBECK azonban oktatójának nevét többnyire elhallgatta.

Két évvel később — 1840 — barátjai: HECKEL JAKAB, dr. HARTLAUB és ifjabb NATTERER társaságában a Balaton tavát kereste föl, a hol szorgalmasan halászták, PETÉNYI pedig a híres «Fogas» — *Lucioperca Sandra* — biológiáját hozta tisztába; a mellett a madárvilágot is nagy figyelemmel kísérte.

A következő — 1841-ki — év a magyar tudományos törekvések szempontjából véve egyike a legfontosabbaknak. A szellemek nagy forrongása, mely már egy évtized előtt a tudományos Akadémia megteremtésében nyilatkozott, most a demokratikus elv felé vette irányát, a mely lehetőleg az egész nemzetnek a művelődésbe való belevonását követelte, tehát az önkéntes csatlakozás lehetőségét tételte föl. Így keletkezett a magyar — későbbben királyi — Természettudományi Társulat, mely ma SZILY KÁLMÁN felülmulhatatlan szervező működése folytán közel 8000 tagot egyesít s különösen az ismeretek terjesztésével és kitünő magánrajzok kiadásával áldásos működést fejt ki; — és keletkezett a magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűléseinek intézménye is.

Múlhatatlanul be kellett következnie, hogy a mi PETÉNYI-nk itt

fontos szerepet játszóék s hogy missziójának talaját ne csak keresse, hanem meg is találja.

PETÉNYI-t itt, ez intézmények szervezése után, fáradhatatlan tevékenységben találjuk: mint választmányi tagot, mint a szerkesztő bizottság tagját és mint előadót is.

A lelkeket lázas sietség ragadta meg; — mintha előre érezték volna a közeledő nehéz időket. Az 1841. évben a magyar orvosok és természetvizsgálók kétszer gyűltek össze. Buzdítólag OKEN példája hatott. A mozgalomnak lelke BENE FERENCZ volt, a ki egy lapidáris rövidségű fölhívást tett közzé, melynek 268 orvos és természetvizsgáló sietett eleget tenni, kik május végén az akkori Pestre gyülekeztek össze; minthogy azonban a szervezkedés azonnal nem sikerült, ugyanazon év szeptember havára még egy gyűlés hívatott össze, s a szervezkedés végre szerencsésen befejeztetett. Ezen a második gyűlésen 212 orvos és természetvizsgáló vett részt.

Akkor vették kezdetüket a vándorgyűlések és tartattak meg minden évben az országnak más-más pontján.

A harmadik gyűlés 1842-ben Beszterczében jött össze, mely várost PETÉNYI egy lendületes előadásban mint a magyar tudományos ornithológia bölcsőjét üdvözölte. PETÉNYI szerény iskolamestereit és alantás kincstári hivatalnokait itt léptette föl először, kik kiállított gyűjteményeikkel az egész dolgot csinosan kidomborítani segítettek.

Hogy milyen szellem nyilvánult prozelitáinak legtöbbszörében, azt főképp az az értekezése árulja el, a melyet e gyűlésen előadott. Ez az értekezés mint buzdító irat mestermű számba megy; de a hála forró érzete is áthatja, mely rég letűnt boldogabb idők emlékezetéből fakadt.

Mindjárt a kezdetén azt az ingert eseteli, melyet a madarak minden időben az emberekre gyakoroltak; a vágyat, a mit a gyermekekben ébresztenek s gyakran a szertelenségig fokoznak, a melynek vége a régi latin közmondásban oly világosan van kifejezve: «per pisces et aves multi periere scholares». A hajlam azonban, szerinte, velünk született.

Aztán rámutat a szentírás számtalan helyére, a melyek a madarakról dicsérő, magasztaló, oktató és fölvilágosító értelemben szólnak;

ezzel fölmegy egész Salamon királyig, kiról az O-Testamentomban írva vagyton — még pedig I. Királyok Könyve Cap. 4., Vers 33. — hogy ő többek között a madarakat is ismervén, azokat le is írá — csak hogy sajnós, — tette hozzá PETÉNYI — épen ezek a leíró részek veszték el... az utókornak pótolhatatlan kárára!

Tisztán látható, hogy bibliai erudicziójával a papokra kívánt hatni. A mit itten idéz, az a biblia madarakra vonatkozó tételeinek valóságos konkordanciája.

Innen egy ügyes fordulattal a tudományos irodalom terére csap át; kezdi pedig az ós ARISTOTELES-sel.

E részt fejtegetve a természetrajzi íróknak egész sorozatát mutatja be, azokkal az országokkal együtt, a melyeknek ez írók tevékenysége díszére és hasznára vált; a sor LINNÉ-től — e «minden időknék legnagyobb természetvizsgálójától» kezdve — egész a cseh származású STANER-ig terjed, mely utóbbinak jelentősége felől nem egy könnyen jöhet tisztába minden ember; egyelőre csak Magyarországot hagyja érintetlenül. A sorozat befejezésül azt mondja, hogy az a nagyfokú tevékenység, mely a természetrajz terén megindult, a madarak új, főkép biológiai momentumainak kimutatását már is megnehezítette s így nem csekély érdem, ha valaki ilyet mégis föl bír kutatni.

Most ismét egy fordulat következik, a melylyel Magyarországnak is igazságot szolgáltat. Reámutat, hogy hazánkban az udvar, a kert, a környék madarait ós időktől fogva ismerik; hogy a rabmadarak viselkedéseiben gyönyörködnek; sőt még a tudományos méltatás sem hiányzott soha. Hogy ezt bebizonyítsa, egész bibliográfiát közöl, a mely a tiszteletréméltó MISKOLCZI GÁSPÁR-nal kezdődik (1691) s az 1842 évben megjelent, némiképpen ornithológiai színezettel bíró ujságcikkekkel végződik. Erre azután a külföldi szerzők és folyóiratok következnek, a melyek Magyarország ornithológiai jelenségeire is kiterjeszkednek, így: OKEN *Isis*-e, WIEGMANN *Archiv*-ja, TEMNICK, NAUMANN, BREHM sat.

A magyar ornithológiai irodalom értékét elismeri s mint igen fontos alkotó részét egy «Magyar természetudomány történetének» nagyra tartja; de a haladásokhoz mérve elégtelennek találja, főkép azért, mert *nem közvetlen kutatásokon alapul*; igen helyesen mutat rá az induk-

ción alapuló kutatások fontos, kikerülhetetlenül szükséges voltára, s épen ennek hiányában keresi okát annak a nagy hátramaradásnak, mely tudományos tekintetben Magyarország és az előrehaladott nyugat között, az előbbinek kárára fennáll. S midőn ebben a helyes állításban kulminál, bizonyosságot tesz egyszersmind arról is, hogy a kor színvonalán áll s hogy őt tetteiben és szavaiban föladatának tudata vezérli.

Előadásának végére érve, kidomborítja, hogy Magyarországon ornithológiai tekintetben a tulajdonképeni, komolyan vett tevékenység még csak három évtized óta vehető észre, s hogy ez az oológiával vette kezdetét. Ezen a nyomon azután visszakérül Beszterczehányára, gyermekora oológiai foglalkozásának színhelyére; ő, immár a férfi, a tudomány embere, hogy nemes törekvésének e szülőhelyét az azt joggal megillető díszes elnevezéssel: «a magyar ornithológia bölcsője» névvel ékesítse.

Aztán egész odaadással bocsátkozik bele ama férfiaknak és cselekedeteiknek fölsorolásába, a kik a magyar ornithológia mezején működtek; kis és nagy embereket sorol fel, kiket érdemeik szerint igazságon és buzdítólag méltat.

A hatalmas főurak és nagybirtokosok — mint az ORCZY-ak, RÉVAY-ak BRUDERN bárók s a CSEKONICS-ok, kik JÁNY PÁL konzervátort megpártoltgatták; FÖLDVÁRY MIKLÓS után, kinek gyűjteménye a Nemzeti Múzeum birtokába ment át — az apróbb népség következett: szerény orvosok, gyógyszerészek, erdészek, papok s végül az ő kedves iskola-mesterei, ezek között első sorban az öreg és mégis örökké ifjú ROKOSZ ISTVÁN, ki a saját és övéi szájától a fialatot vonogatta meg, hogy a természettudományoknak s a Nemzeti Múzeumnak hasznos szolgáltatásokat teheszen.

És még csak ezek után kezdi saját tevékenységének eredményét számokban kifejezni. Az ornithológia akkori állása szerint Európára 100 nemet számít körülbelül 531 fajjal, a melyből ő Magyarország ornisa számára 87 nemet, 298 fajjal határoz meg; még pedig «szárazföldi madaraktól» 59 nem, 183 fajjal; «futómadaraktól» 2 nem, 3 fajjal — a két Otis és az Oedicnemus; «gázolómadaraktól» 23 nem 55 fajjal; végül «úszómadaraktól» 13 nem, 56 fajjal. A fajok száma nem

vág össze pontosan mivelhogy $183+3+55+56=297$, tehát egy fajjal kevesebb. Ide bizonyosan valamely számadási, vagy sajtóhiba csúszott be. Azonkívül előadja, hogy az onomatológia és szinonimika érdekében 1000 népies madár elnevezést gyűjtött; — a mi pedig [a legértékesebb — hogy imádott szakmájának mindenütt barátokat és tanítványokat szerzett. És itt ismét a neveknek hosszú sora következik, kisebb nagyobb embereiből az egész országnak, úgy amint azokat utazásai közben fölkereste, buzdította és meg is nyerte.

PETÉNYI-nek gondja volt rá, hogy az ország különböző részeiben lakó embereket nyerjen meg, mert nagyon is jól tudta, hogy Magyarország ornisáról teljes képet alkotni csak ezen az egy módon sikerülhet.

Ez az értekezés végül egy lelkes fölhívásban csattan, mely körülbelül ezeket mondja: Oh, munkálkodjatok, hogy minden hazafi, hazánknak minden igaz barátja, minden becsületes szív törekvéseink sikeréért dobogjon és érezzen. Hisz valamennyiünknek csak egy édes hazánk van s ebben a hazában miénk az intézetek. Közös kincseink az egyetem szertáiraival; a Nemzeti Múzeum az ő kincseivel; a Természettudományi Társulat az ő gyűléseivel; tieitek az iskolák, és tieitek vagyunk mi, kik kutatunk és gyűjtünk, valamennyien. Tiszteljetelek, ajándékozatok meg minket, tegyetek boldogokká vizsgálódástok tudományos eredményeivel, a környezet fontosabb természeti jelenségeivel, ezeknek népies elnevezéseivel; vagy legalább is figyelmeztettek alkalmilag azokra! És ha majdan Magyarország ornisának mezején érdekes megfigyelést tesztek; ha a madárvilág tanulmányozása lelkeket gyarapítja s a szív e fölött örömet érez, ha a fül a madárság énekében, a szem színpompájában váltig elgyönyörködött; ha az ornithologia igazi hasznait élvezteték s ennek a szép tudománynak bárhol egy barátot, vagy pártfogót szerezhettetek: akkor emlékezettek Besztercebánya nemes, vendégszerető, a tudományok iránt buzgón érdeklődő városára s hangoztassátok velem együtt: a magyar ornithológia bölcsője sokáig éljen!!

Körülbelül ez volt tartalma az 1843. évi értekezésnek, mely bizonyonnyal híven és szépen jellemzi a kort, úgy az embert is. PETÉNYI

lelkében meleg érzés lakozott s a mit tett, céltudatosan tette, követve az arany mondás intelmét: «quid quid agis, prudenter agas et respice finem».

KUBINYI ÁGOSTON ezen a gyűlésen díjat tűzött ki e kérdés megfejtésére: hogyan van az, hogy az őserdők vágásait már a vágatás első évében is növények borítják, melyeknek magvait a madarak oda nem hordhatták?

A díjat PETÉNYI nyerte el, még pedig a növényvándorlás okainak és föltételeinek alapos kifejtésével. Ezt a díjjal koszorúzott értekezést Temesvárott, a negyedik vándorgyűlésen — 1843 — olvasta föl; ezenkívül beszélt még Magyarország emléseiről is.

A Természettudományi Társulat Evkönyvében egy évvel később egy értekezése jelent meg a magyarországi ornis ismeretének haladásáról.

A temesvári vándorgyűlés sikerén felbuzdulva, KUBINYI ÁGOSTON egy második díjat tűzött ki oly thémának megfejtésére, amely addig Magyarországon még érintve sem volt, annál kevésbbé tárgyalva. Ez az állatvédelem kérdése s az állatkínzás megakadályozása módjának keresése volt.

Az a csira, mely hajdan a gyermek kedélyében fejlődésnek indult s a gyermeket főképen az elhagyott, elárvult madárfiak oltalmazójává avatta, hatalmas fává erősödött, a mely gyümölcsözött is. PETÉNYI ezt a második díjat is megnyerte egy értekezéssel, a melyet az ötödik — 1844 — vándorgyűlésen, Kolozsvárt adott elő.

S a mi még ennél is több! PETÉNYI a díjat, még Temesváron, hat aranynyal szaporította volt; minthogy pedig Kolozsvárt az egészet ő nyerte el, felét egy állatvédő-egyesület alapítására adományozta, a másik felét pedig díjjul tűzte ki a következő pályakérdés megoldójának: Miféle befolyása van a természettudományoknak a nemzet szellemi haladására?

Ebben az évben, a vándorgyűlés alkalmával beutazza az akkor még külön álló erdélyi fejedelemséget, hol barátja és tanítványa, STETTER F. V. az ornithológia terén fáradhatatlan tevékenységet fejtett ki.

Ennek az utazásnak eredménye a prozeliták hosszú sora s egy értekezés volt, mely Erdélyt zoológiai szempontból tárgyalta. Ez utóbbit a hatodik vándorgyűlésen, Pécsen — 1845-ben — adta elő.

A legközelebbi — VII-dik vándorgyűlésen, 1846-ban, mely Kassán kezdődött és Eperjesen folytatott — az előadásoknak egész sorozatával lépett föl, úgymint: a *Muscicapa parva* és a vakandok különös tulajdonságairól. Végül egy fölhívást tett közzé, mely a végkiirtáshoz közel álló bōlényt és a hōdot veszi védelmébe. A bōlény, fájdalom, akkor már ki volt irtva. Az utolsó állítólag 1814-ben esett el.

Ez a folytonos tevékenység, a melyen kívül a Nemzeti Múzeum gyűjteményének konzerválását és gyarapítását is folytatta — még pedig minden segítség nélkül — a Magyar Tudományos Akadémia figyelmét végre ráirányozta és 1846 december 18-án levelező tagjál meg is választotta.

Mint akadémikus a magyar orvosok és természetvizsgálók nyolczadik vándorgyűlésén, — mely 1847-ben Sopronban ülésezett, s melyet fényben megközelíteni maig sem sikerült — élénken részt vett.

Nem csak hogy a magyar orvosok és természetvizsgálók színejava gyülekezett ott össze, hanem a külföld is igazán fényesen vett részt. A tagok száma 483 volt.

ESZTERHÁZY PÁL herceg volt az elnök; a külföldiek sorában első helyen BONAPARTE LUCIAN, Canino hercege tündökölt, a ki előadást is tartott; ott látjuk KOLLÁR-t, HECKEL JAKAB-ot, NATTERER JÁNOS-t; ott van dr. WITTELSHÖFER, dr. SKOFITZ, HAUER FERENCZ, HÖRNES MÓRICZ, AUERSPERG ÁGOSTON herceg tábornok, DOBLHOFF báró, a svéd MAGNUS HUSS Stockholmból, s több mások. A mi akkori entomológusunk, OCSKAY báró, kinek TOUSSAINT DE CHARPENTIER egy *Odontura* fajt — Barbitistes Ocskayi — dedikált, a ki azonkívül egy *Stenobothrus* fajt is — *crassipes* OCSKAY — fedezett föl és irt le, itt szintén buzgólkodott. Nem kevésbé a mi PETÉNYI-nk is, ki két előadást tartott: egyiket a gyűjtésről és gyűjtőkről, a másikat pedig a tojásgyűjteményekről.

Az uralkodó hangulat emelkedett volt; mintha az emberek sejtették volna, hogy Magyarország rövid tavaszára hosszú, szomorú tél fog következni!

E vándorgyűlésnek iratai csak teljes tizenhat év leforgása után, 1863-ban jelenhettek meg, mely idő alatt igen sokan azok közül, kik Sopronban ama fényes gyülekezetben részt vettek — a csaták véres mezéjén áldozták életüket — s még többen a természet örök törvényének adózva hagyták el az élők sorát. Az utóbbiak közé tartozik a mi **PETÉNYI**-nk is! De tartsunk sort. Az 1848-dik év beköszöntött. A társadalom feszültsége legmagasabb fokát érte, csak egy lehelletre volt szükség, hogy a kitérés bekövetkezzék.

A lehellet helyett azonban Franciaországból és Bécsből a forradalom híre, tehát vihar érkezett s természetes volt, hogy ennek Magyarországra is óriási hatással kellett lennie.

Márczius 15-ike a sajtószabadságot egy csöpp vér nélkül szülte: a kiváltságos osztály előjogairól önként mondott le; a feudalismusból az alkotmányba és a parlamenti rendszerbe való átmenet egészen békésen ment végbe. Hogy miféle okok voltak azok, a melyek Magyarországra a szabadságharc véres küzdelmét ráerőszakolták, annak tárgyalása nem tartozik ide. E kis vázlat föladata csupán csak annyi, hogy annak az életnek némely mozzanataival megismertessen, a mely akkoron főképp a mi Nemzeti Muzeumunk körül keletkezett és fejlődött.

A remek oszlopcsarnok, a nagy lépcső s ennek kőkorlátja volt a népgyűlések legkedveltebb s leglátogatottabb helye. Magyarország halhatatlan lyrikusa, a szabadságharc Tyrtæusa, **PETŐFI SÁNDOR** nem egyszer emelte föl itt lelkesítő szavait!

Azaltal pedig az ornithológus **PETÉNYI** az épületben levő dolgozószobában akadémiai székfoglalóját írta, melyet 1848 július 3-án elő is adott. A sólyomról és sólymászatról értekezett.

Egy futó pillanatra a szép remény rózsaszínében tündöklött minden. Szébb kor hajnalpirjának véltük az események folyását. Azonban arasznyi idő után már a háború borzalmi száguldanak Magyarorszáig területén. A következő év elején a győzelem a magyar szabadságharc zászlóhoz látszott szegődni; — de aztán — a Nap vértengerbe áldozott le. Magyarországra a mérhetetlen gyásznak éjszakája borult; legnemesebb erői törve voltak. Még a tudományos intézetek kapui is bezárultak...

A Nemzeti Múzeum büszke fala e nehéz időkben gyakorló csapatok lármáját verte vissza; az udvarokon csapatok táboroztak. HEXCI tábormóknak egy Budavárából átröpített bombája a nemzet kincstárának közvetlen közelében robbant szét; a borszeszbe rakott gyűjteményt csak a kedvező véletlen mentette meg a kozákok szomszágától, mely csak akkor csillapodott le, a mikor egy üvegben eltéve emberi korcszülöttet ismertek fel.

Igazgató, kusztoszok és a szolgaszemélyzet — sokszor hónapokon keresztül minden fizetés nélkül maradva — angolna módjára siklottak, alkalmazkodtak, csak hogy az intézetet fönntartsák, a mi sikerült is; de épen mert ez sikerült és ők hivatalukban megmaradtak, százan meg százan kapaszkodtak beléjük: üldözöttek «proskribáltak, kompromittáltak» — s a jó ég tudja miféle üldözöttjei és megkülömböztetései az abszolutizmusnak.

A legelső, a mit az erőszak az országban véghezvitt, az összes fegyverek elkobzása volt. PETÉNYI ornithológiai tanítványai egyszerre csak fegyver nélkül maradtak s fájdalomosan néztek nem egy szárnyas ritkaság után — tehetetlenül.

A PETÉNYI-hez ebben az időben intézett levelek két dolog körül forognak: megkegyelmeztetés és fegyverpasszus! Előttünk csaknem hihetetlen, milyen kínos, keserves eljárásom kellett annak keresztül mennie, a ki fegyverpasszusra akart szert tenni.

Ennek a korszaknak már kezdetéből is alig van valami meghatóbb emlék, mint az a levél, a melyet az ornithológus STETTER PETÉNYI-hez irt s a melylyel később majd megismerkedünk.

És 1850-ben PETÉNYI mégis értekezik a kakukról s a *Carpodacus roseus*ról; egy évvel később a *Spalax typhulus*ról; azután már csak paleontológiai jelenségekről.

Életereje s azzal együtt teremőtehetsége is hanyatlani kezdett. Némi változatosságot még COCHRANE ARCHIBALD nyújtott neki, kivel madártelepeket látogatott meg; ezenkívül egy németországi út, a hol BREHM föl hívására — kinek ALFRED nevű fia révén komája volt — hozzá NAUMANN és BALDAMUS E. biztatására is, a német ornithológusok gyűlésén részt akart venni, a nélkül hogy czélját elérhette volna, meg

pedig a «passzus» hiánya miatt. Azonban — minden valószínűség szerint — mégis ott volt Renthendorfban BREHM-nél; Diebzigben — NAUMANN-nál — pedig biztosan megfordult, a mint ez BALDAMUS E. leveleiből majd kiviláglik.

Innen kezdve életét betegeskedve vonszolta tovább. Karlsbad forrásainak évenként való fölkeresése nélkülözhetetlen feltétellé vált s a betegség nyomasztó, elkeserítő hatással volt egész lelkületére, a mit még az is fokozott, hogy az újabb áramlat, t. i. az, a mely a leiró zoológiában az «empirikus módszer» mester-czimet viseli — többé nem értette őt meg; mint a hogy ezt okaival együtt még tárgyalni is fogjuk.

Közte és némely társa között surlódások támadtak; nagyfokú ingerlékenység vett erőt rajta. Ez időszakban az elégületlenség, nem egyszer a féktelenségig menő epés indulatosság vett erőt rajta. A beteg ingerlékenységét ellenfelei nem mindig nézték el neki.

Külföldi barátjai, különösen BREHM, — mindenekelőtt pedig BALDAMUS E. — ez utóbbi 1847-ben NAUMANN ajánlatával ellátva, Budapesten fölkereste, jegyzetkincseit látta, őt magát pedig tisztelni tanulta — ezek tudták, hogy íróasztalának fiókja ornithológiai följegyzések kincses ládája, a mely csupán csak szerkesztésre vár, hogy az ornithológiának nagy s főkép az akkori időkben igen fontos szolgálatokat tehessen. Annál inkább sürgették tehát a kiadást, minél bizonyosabbak voltak abban, hogy PETÉNYI egészsége meg van támadva, hogy élete fogyva-fogy!

A mint látni fogjuk, BALDAMUS határozott és elfogadható ajánlatokat tett neki, PETÉNYI meggyőződését azonban nem bírta megingatni, mely abból állt, hogy neki hazafiúi kötelessége mindenekelőtt nemzete művelődését megszolgálni, művét tehát mindenekelőtt magyar nyelven közzé tenni.

Egész lelkével ragaszkodott e meggyőződéséhez; az anyag együtt, a terv készen volt; de a véghezvitel — erre az élet még hátralevő része már nem futotta! főkép, ha meggondoljuk, hogy gyűjtése a magyar nyelvharcz idejével esett össze, a német ornithológiai irodalom befolyása alatt állott, jegyzeteit tehát német nyelven készítette s a szükséges magyar szókincshez az anyagot még csak összehordogatta!

De még ebben a szomorú állapotában is az ornithológia agitátora maradt, ki az embereket — ha szabad így szólni — röptében hódította meg, magához s szakmájához bilincselte. Beteg társai, kikkel Karlsbadban ismerkedett meg, azonnal meghódoltak neki. Bizonyos DIACONUS gróf, ZINKEN báró és mások levelei a legnagyobb becsülésről és ragaszkodásról tesznek tanúságot s ezekből az iratokból tisztán kiviláglik, hogy PETÉNYI vonzó előadása volt az, a mely a természet jelenségeihez, főkép pedig a madárvilághoz fűződve, a hallgatóságra bűvölő hatással volt.

Hogy a szóval bánni és hatni tudott, azt kétségtelenül a theológiának, de még sokkal inkább lelkülete mélységének köszönhette.

Az 1855-dik évben Karlsbadot elmulasztotta; egészségének látszólagos javulása téveszthette meg. Régi baja csakhamar teljes erejével ragadta meg, oda szegezte az ágyhoz, melyet élve többé el sem hagyhatott.

Hosszú, kilencz egész hétig tartó súlyos szenvedés után, 1855 október 5-én halt meg. Papírjait utolsó szavával a magyar Tudós Társaságnak hagyta.

Ezek történetét már ismerjük!

PETÉNYI a budapesti köztemetőben nyugszik. Barátai és tisztelői szerény emléket emeltek hamvai fölé, a melyen a SZÉKÁCS JÓZSEF superintendenstől eredő felirat szerint az áll, hogy az Úrnak és a Természetnek papja volt; hogy az Úrnak élete tavaszát áldozta föl s azért üdvösséget nyert; a természetnek életnyarát ajánlotta föl és nyomort aratott; az Úrnak imáit hozta áldozatul, a természetnek — önmagát.

PETÉNYI gyermekkora a nagy európai reakció, a szent szövetség idejére esik, a mely az ő hazájára is visszahatással volt. Küzdelmei — mint magasra törő szellemé s Magyarország tudományos természetrajzának apostoláé — összeesnek népének nagy, nemzeti, politikai, társadalmi és művelődési átalakulásának előkészítő időszakával, tehát egy nagy forrongási időszakkal. Életének vége a megújult reakció nyomása alatt következett be, melynek minden törekvése nemzetnek legnemesebb őstönei ellen irányult.

Egész életfolyása ezért szükségképpen folytonos küzdelem volt, oly harc, a mely még a magában szerény sikerre is a nagyság bélyegét nyomja rá s még külön megszentelést is nyer, mihelyt számba vesszük, hogy e küzdelem rugója ama nemes hazaszeretet, a mely, a midőn az emberiség haladásának nevében, a magasztos cél elérhetésére a helyes utat kiválasztja és követi egyszersemind hazájának, nemzetének is nagybecsű szolgálatokat teszen.

Mindezt tekintetbe kell vennünk, ha helyesen akarjuk megítélni, vajjon PERÉNYI kötelességének teljes mértékben megfelelt-e.

Es most hadd következék irodalmi hagyatékának egyik lapja.

A KÉK VÉRCSE.

CERCHNEIS VESPERTINA LINNÉ.

PETÉNYI J. S. HÁTRAHAGYOTT IRATAIBÓL

ÖSSZÁLLÍTOTTA

néhai Dr. TAUSCHER GYULA ÉS CHERNEL ISTVÁN.

BEKESZTETTE, LEFORDÍTOTTA ÉS BEZÁRÓ SZÓVAL ELLÁTTA

HERMAN OTTÓ.

A KÉK VÉRCSE.

(CERCHNEIS VESPERTINA LINNÉ.)

(Lásd a táblát is.)

Falco rufipes, Bechst.; Boie. *F. vespertinus* Linné, Besecke, Gmel., Keys.-Blasius. Der rotfüßige Falk, Naum. Rotfussfalke, Abendfalke. Röttläbú sólyom Reissgr.; Vajda, Petényi; Kék vércse, Heves megyében. Sokol rudonohi, červenonohi, Palliardi; Vög. Böhmens; Skolizh rudezhonogni, Freyer, Vögel Krains.

FAJI JEGYEK.

A szárny első evezőtolla olyan hosszú — a himé alig valamivel hosszabb, a tojóé alig valamivel rövidebb — mint a harmadik; ez utóbbival együtt $26\frac{3}{m}$ -nél ($35\cdot 1$ — $39\cdot 5\frac{m}{m}$) hosszabb, mint az ötödik. A karmok hegye himeknél világosbarnás-kékesszürke, ifjabbaknál és tojóknál feketésbarnaszürke. A lábak, a szemkarikák, a viaszhártya többé-kevésbé sárgásvörösek. A felső káva foga tompított. A teljesen kifejlett him háta sötét, majdnem feketés-ólomszínű; a tojók és fiatalok háta hamvas, keresztbe és hullámosan futó fekete csíkokkal ékesítve.

LEIRÁSOK.

Egy 1842-iki május 4-ikén a Tiszaföldvár mellett fekvő Martfű «Erdőalja» nevű részében elejtett öreg him a következő viszonyokat mutatta: hossza $296\frac{3}{m}$; ebből farka $138\frac{m}{m}$; a szárnyak, tárva $724\frac{3}{m}$; a szárnyak hegye eléri a fark végét; a farkalja tollazata alig $13\cdot 2\frac{m}{m}$ -rel hosszabb a farsík felőlinél. A szárny 23 evezőtolla közül, összetett

szárnynál a 20-dik egyenlő a 8-ikkal; az első toll — belső zászlóján — 88—11^m/_m-ig keskenyedve. A csőr, a felső káván végig mérve, 176^m/_m hosszú; viaszhártája 44^m/_m, kampója 33^m/_m hosszú; tövén magas és 121^m/_m széles; itt szarusárgás-vörösesbe, hegye felé palakékesfeketébe, a két fél színe egymásha átmenve; az alsó kávának csak a hegye szélefelől kékesfekete. A csőr belőlről a szarunemű részeken halavány vörössárga, elől sötétén árnyékolva; a szájugokban narancssárga. A nyelv húsos, felül barnafekete; három bevágás négy karajkára osztja, a mely bevágások közül a középső a legmélyebb; hátul — amazokon kívül és belől — erős sarokkal és éles fogacsokkal rakva. A viaszhártya, a szájúg külseje és a pilla szép, kissé fénylő viaszossárgás-vörös színű. Az alsó káva is a villáságazás tövéig menve, viaszhártás, mely utóbbi a szájugok révén a felső káva viaszhártájával összefügg. A nagyon elkerékítve-tojásalakú orrlyukak előre felé kissé szűkebbek, 22^m/_m hosszúk, 16^m/_m magasak s a támasztékokkal együtt szépen fényesen sárgavörösek. A szemkörnyék meztelen bőre halvány-vöröses-sárga; a szem szivárványa sötétbarna, a pillaszőrök feketék. A lábakon: a szár 527^m/_m, a tarsus 241^m/_m hosszú és 4—6^m/_m erős; a középső újj 198^m/_m, karma 11^m/_m; a külső újj 176^m/_m, karma 88^m/_m; a belső újj 154^m/_m, karma 11^m/_m; a hátulsó újj 11^m/_m, karma nem egészen annyi. A három előreálló újj hátfele végig vértézve; a hátulsó újjnak csak négy vértje van. A lábak színe világos téglavörös; a vértezet széle szennyfehérlő. Az újjak talpfele, különösen az igen erős bőtkökön szemölcsös, sárgásvörös; az élesen hegyes karmok tövükön sárgásan-vörösbarnák, hegyök felé szarufeketések. A lábszárak felül és oldalt majdnem közepők tájáig tollasok, a sarkon — még a hajlás fölött is — meztelenek. A lábszár gatyás, a gatyá alul elkerékítve, tollaza tömött, messze leérő. A főtollazat színe ólmos, inkább ólomkék, mint ólomszürke; a fejen és legkivált a szemtájon s a csőr felé feketébe átmenő. A hát felső része, a farkcsik felső tollazata úgy a szárnyfedő tollak is a legsötétebbek, a hasfelé tollazata a legvilágosabb; a szárny evezőtollai világos-szürkék, a szárnyak belső fele nagyon sötét barnásszürkés-fekete; a fark felül kékesfekete, alul barnás-szürkésfekete, sötét ezüstszürke szegéssel.

A gatyá, a végbéláj s a farkalja tollazata tüzesen rozsdavörös; a gatyán e szín a legsötétebb, mindenütt finom, sötét, gesztenyeszín szár-foltokkal s alul igen finom fehérés tollszélekkel díszítve. Valamennyi ólomszínű toll feketés száresikokkal, a melyek a belső szárnyfedő tollakon kiválóan szembeszökők, a farkon pedig néhány keresztbefutó csíkot is alkotnak. A pehely, még a rozsdavörös tollak tövén is kékes-szürke. A szárnytollak szárai kívül feketék, belül fehéresek.

A gyomor nagy tömlő; ezé a példányé zsírral volt borítva; az előgyomor zsíros-mirigyes; a vöröseres, kerek átmetszésű, $4-6 \frac{m}{m}$ bőségű bél hossza $507 \frac{m}{m}$; a vakbél $4 \frac{m}{m}$ (?) hosszú.

Az ugyane napon és helyen elejtett ifjú hím hossza $283 \frac{m}{m}$ volt; a nem egészen $132 \frac{m}{m}$ hosszú fark $6 \frac{m}{m}$ -rel állott ki a még nem egészen kifejlődött szárnyhegyeken túl. A szárnyak tárva $684 \frac{m}{m}$. A csőr töve szaruvöröses-sárgásfehér, hegye felé kékespalafekete, a mely két színezet összemosódott; a csőr belseje halavány-sárgásfehér, a zúgokban citromsárga. A nyelv, elől, barnafekete; a viaszhártya, a szájjúg és a pilla sárgásvörös; a szemkörnyék fehéresen zöldessárga; a szem szívérványa igen sötét lencsebarna. A lábak sárgásvörösek, a tarsuson szennyesfehérek; a lábújjak talpfele vörössárga; a karmok barnásbavörössessárgák, a felső félen és a hegyeken kissé barnafeketésen befuttatva. A törzs tollazata jobbadán ólomszürke, de a megelőző évből származó fióka mez még mindig látható. Még pedig: a homlok fehér-sárga; a fej és nyak oldalain, úgy a torkon is a legtöbb ólomszürke toll alapszíne még rozsdasárgába játszik, a mely szín a egész hasfélen és legkivált a mellen, a tollak fele szélességét borító s az ólomszürke szélekbe mosódó szárfoltokat alkot. A szárny felületének csak kisebbik fele — a kisebb fedőtollakon — ólomszürke, a többi rész, az erősen kopott ifjúkori meztől eredve, sötétpalabarna, világos-kékesszürke, rozsdasárgával keresztbe-csíkos. A szárny evezőtollai s közvetlen fedőtollaik barnák, a végeken fehéresen szegettek. Az előbbiek a belső zászlón nagy, fehér, barnásan befuttatott szemfoltokkal. A szárny belső fele a fedőtollakkal egyetemben sárgásfehér, vöröss-barna szárfoltokkal és vonalakkal habos, és csak a törzsfelőlí rész szépen sötét-ólomszínű; a sötét, kékesszürke evezőtollak halavány-

fehér, barnásan befuttatott keresztfoltokkal tarkázva. A farkon csak a négy középső toll volt sötéten ólomszínű; a két közbülső, még a megelőző mezből származva, világosabb, nagyon kivethető sötétfekete — a két szélső toll szembeszökő végszalaggal. A többi farktoll még az ifjú meztől származván, rozsdasárga-barnásfekete, palaszürkén szegve, tíz—tizenegyszer keresztbe róva s azonkívül a végükön szélesebb szegéssel. A fark alsó fele halavány vörösen-sárgásfehér, palaszürke keresztcsíkokkal. A végbél körüli, az alsó farkfedőtollak és a gatyva halaványabb rozsdaszínű; az alsó farkfedőtollak épen csak rozsdasárgák. A végig ólomszürke hasfél színe vegyesen kékesszürkébe és rozsdasárgába játszó, még pedig azért, mert a tollaknak foltosan-sárga töve és a még világosabb szegés áttetszett.

PELYHES KOR.

Az 1844-ik évben GCBE MIHÁLY martfői ispán egy pár, körülbelül kéthetes kékvéresét küldött. Nagyság szerint körülbelül akkorák voltak, mint egy fűrj, de zömökebbek és húsosabbak. A nagyon finom viaszhártya, a szájjugok, a szemtáj csupaszsága kezdetben kekesensárgák, zöldesbe játszóak voltak: a szem annyira sötétbarna, hogy kis távolságból nézve feketének tetszett. A csőrök végig nézve sárgászöldek, hegyök felé alig-alig sötétedők voltak; a csőr belseje, a töve felé, halaványsárga, vörösesbe átmenve; a húsos részek a nyelvel együtt húsvörösek. — A lábak halavány citromsárgák s ilyenek az ujjak talprészei is. A karmok sárgásfehérek, hegyökön és az oldalakon alig-alig barnásodók. Egyébként az egész test igen puha, finom, gyapjas, fehér pehelyvel volt borítva. Akkoron a tollazatnak még nyomai sem voltak láthatók.

ÁTMENET A PELYHES KORBÓL AZ ELSŐ TOLLAZATBA.

Három napra reá csak úgy tódult a sok tokos toll, főképen a hátan, a szárnyak között, a hasfélen két oldalt; úgy a mellen is. Megérkezésük után 17-ed napra — a midőn tehát négy, legfeljebb öt hetesek voltak, majdnem teljesen kifejlett tollazattal bírtak s annyira meg-

erősödtek, hogy jó darabon át a röptülést is győzték. Ebben a korban ilyenek voltak: a csőr és a viaszhártya halaványkékesszürke, gyengén sárgászölden befuttatva; a himé sötétebb — kékebb — mint a tojóé; a csupasz szemkörnyék kékesen-zöldessárga, felül és alul jócskán feketés szőrökkel rakva. Maga a csőr a himnél a tövén zöldessárga, kampóján sötét-kékesszürke, feketésbe átmenve. A csőr alsó kávája végig zöldessárga csak tövén kékesen beszürve; a tojóé zöldesen halavány viaszárga, erősen vörösesbe játszva; — ennél a kampó legnagyobb része, úgy az alsó káva hegye is, szarukékesen-fekete. A lábak mindkét madárnál szennyesek és halavány-narancssárgák, de a ?-nál vörösebbek mint a ♂-nél; a lábujjak talpfele és bötkeik sokkal vörösebbek, mint a lábak. A ♂ karmai tövükön — a középujjé szélein is — szürkésbarnák, egyébként szürkésárgák; — a ?-nél sárgásfehérek, sötétebb rajz nélküliek, csak a középujj karmán van — a hegye felé — barnás csik árnyalata. A torok, a pofák és a vakszem tája szennyes fehér, rozsdabarnába húzva; a ?-nél ezek a részek is sötétebben vörösbarnák, mint a himnél. A sötét pofafolt és a bajusz — a melyekben a tüzes szem ült — fénytelen feketék voltak; a vakszem tájától fehérösen elválasztva. A fej teteje világos-rozsdabarna, a homlok felé fehérbe játszva, itt fénytelen feketén vonalozva, vagy szárfoltokkal tarkázva, melyek oldal felé sötétednek. A nyakszirten kétoldalt egy-egy nagy világosrozsdabarna folt, mely csak a tollak leghegyén gyengén feketarka igen finoman vöröseféhéren szegett volt. A fejen ritkán bár, de még ott voltak a három-négyágú pelyhecskék, a melyek azonban erősebb mozgás közben el-elzahadáltak. Az egész dolmány sötétkékesszürke, e szín kezdete előtt feketés, szürkésbe átmenő árnyéklattal. A világosrozsdabarna tollszélek, minél alább, annál szélesebbekké váltak, leginkább pedig erős volt e rozsdabarna szél a váll- és kétrendbeli szárnyfedő tollakon. — Mind e rozsdabarna tollszélek, végök felé, még fehéres-szürkén vonalzottak is voltak. A másodrendű szárnyfedőtollakon végig már néhány sötét, söt feketésszürke, széles keresztcsík futott; ezek közül a toll legvégén álló egyszersmind a legszélesebb is volt. Az elsőrendű szárnyfedőkön, a szárny hátulsó felén, úgy e szárnyrészt evezőtollain is, már 4—6 keresztbefutó csik volt s ez utóbbiakon a

világosrozsdabarna szélek szembeszökők, előbbrefelé fehérszürkébe átmenők voltak. A külső szárny evezőtollai és fedők barnásba szürkésfeketék, sötétebb szárfoltokkal és fehéres külső szélekkel; a vendégszárny — alula — a legszélesebb rozsdabarnafehéres széllel; az elsőrendű fedők tetemesen világosabb fehérszürkék, alig ismerhető barnás lehellettel; az evezőtollak — a hetedikétől kezdve — csak szürkésfehér tollszélekkel; az első hét toll ilyenek nélkül; hegyök felé ez utóbbi tollak már majdnem teljesen feketék. Az evezőtollak belső zászlóján, még pedig minél hátrább annál több fehéres szemfolt állott, mely alulról tekintve, több sorban szalagosan sorakozott. — A szárnyzéle fehéresen-rozsda-barnássárga, kirívó, nyílalaku, szürkésfekete szárfoltokkal. — A belső szárnyfedők barnásan rozsdasárgák, erősen szürkésfehérbe játszva, a felsők kisebbek, feketések, sötét barnával tarkítva-felhőzve, a hosszabb-középsők mindkét oldalon fekete szárfoltokkal, sötétrozsdabarnával keresztbe foltozva, néhány fehéres, zárt szemfolttal; a legalsóbbak fénytelenül sötét-hamvasok, kettős szemfoltokkal. Az evezőtollak belső oldala szürkésen-fekete — fehér, keresztbesorakozó szemfoltokkal. A hát alsó része kékesen-feketebarna, sötétebb, keresztbefutó foltozattal és erős rozsdabarna végszélekkel, a melyek mögött igen keskeny, világosszürke vonalak láthatók, a melyek a többi színnel egyetemben a hát egész alsó felén egy háromszoros, hullámosan futó, felváltva rozsdabarna, világosszürke és szürkésfekete rajzot alkotnak. A farsík ugyanilyen; a harántfutó rajz azonban itt oly széles, hogy nem hullámos vonalatot, hanem csíkokat alkot. A fark felső része barnásszürke, 6—7 feketés keresztzalaggal, a melyek közül a világosabb, sárgásrozsdaszín és széles végszalag a legszélesebb. A fark alsó lapja ezüstszürke, feketés kereszt- és rozsdaszürke végszalaggal. A hasfél általában fehéresen-rozsdasárga; a mellen és oldaltájon s a hasig terjedve, erősen barnafekete, s belső, fekete vonallal bélelt szárfoltokkal tarkázva, a melyek a torkon és felső mellen legszembetűnőbbek s legsűrűbben állanak; alafelé kisebbednek, az alsó mellen pedig csak mint keskeny csíkfoltok, a test oldalain végre a gatyákon csak mint fekete szárvonalak futnak lefelé. A sárgás gatyá már észrevehetően rozsdásba játszik s némi szárvonalzatot is mutat.

Az alhas, a lábszárak s a végbél tája a legvilágosabbak, t. i. fehéresen rozsdasárgák s csupán a leghosszabb farkalja-tollak végén akadt egy alig észrevehető barnás vonalzat és elenyésző szürkésfekete kereszt-szalag. A farsík zsírmirigyét horító pehelyzet sárgásan-szürkevéörös és laposan-ecset alakú.

Már e tollazatban tünt fel egy bár csekély, de mégis észrevehető különbség a két madár között. A σ már egész megjelenése szerint is erősebb, vaskosabb volt, s a hímnél teljes három nappal előbb állott talpra. Viaszhártyája s a csupaszentáj sokkal világosabb, csőre sokkal sötétebb volt — azaz annak halvány sárgasága sokkal inkább vörösebb, a karpó sötét színe inkább feketésbe húzott. — A lábak is a σ -nél vörösebbek voltak, a karmok ellenben a hímnél úgy tövükön, mint hegyükön sötétebbek voltak. Ugyanígy a σ fehér torka és pofájája is inkább hajlott a rozsdabarnába, mint a hímnél, a melynél e részek tisztábban fehérek voltak; sőt az egész tollazat, főképp a dalmányon s a test felső részén, a feketés és rozsdasárga rajzok tekintetében sokkal határozottabb — azaz a kékes szürkéből kirivóbb — volt a σ -nél, mint a σ -nél, a mely utóbbi általában, még a hasfélen is fénytelenebb sötétebb, szürkébb vegyületű s az egész hason végig is szennyesszürkés lehellhető volt.

ELTERJEDÉSE, LAKÓ- ÉS TARTÓZKODÁSI HELYEI MAGYARORSZÁGON.

Ez a szép, Európa legtöbb országában ritka s éppen azért életmódja szerint kevésbé ismeretes, ennél fogva nagyon érdekes sólyom, helyesebben vércse, magyar földön nagyon elterjedett.

Reá akadtam Pozsonytól lefelé, a Duna mindkét part részén s úgy nyugatészakra, mint nyugatdélre, Stíria és Horvátország határáig; és viszont Gömör, Torna, Szatmár, Bihar hegységeitől számítva, mind azokon a nyíltabb, lapályosabb, melegebb völgyeken és területeken — úgy felső mint alsó Magyarországot véve — a melyek a hidegtől védve voltak s e madár igényeinek megfelelő fészkelő és táplálkozási helyeket nyújtottak.

A kékvérce tudniillik ragaszkodik oly tájakhoz, a melyek a zordon, erdős, magas hegységtől meglehetősen távol esnek, folyókkal, egyáltalában vizekkel bírnak, sík vagy dombos felületűek; szóval, nyílt tájak, a melyek közül azonban, úgy látszik, jobban szereti a síkságot, különösen mihelyt kaszálók, nyomások, legelők és szántóföldek horitják s itt-ott erdőeskék szakítják meg, folyó- vagy állóvizei pedig ligetesek; vagy mihelyt topolyafák, parkok, ángolkertek akadnak rajtok, a hol azután más madarak is — főképen szürke- és fekete-varjak, szarkák is fészkelés végett letelepednek. Fészkelés idején t. i. a kékvérce csupán oly helyeken látható, a hol az imént megnevezett madárfajok közül is az egyik, vagy a másik fészkel.

A fák dolgában madarunk nem válogatós; az is mindegy neki, vajjon fekete televényen, homokon vagy éppen futóhomokon — úgy az is, vajjon szigeten vagy folyó parton állanak-e: odatelepedik, mihelyt a környék táplálékot ad, a már meglevő fészkek pedig a fészkeléshez alkalmat nyújtanak.

Ezeknél az okoknál fogva a kékvérce sohasem található nagy erdők mélyében; soha oly pusztákon sem, a melyek teljesen lakatlanok, miveletlenek; de mindig megjelenik ott, a hol a feketevarjak és szarkák is élnek; tehát emberi lakoktól nem messze: sőt azoknak közelében; de sőt városok és falvak belsejében fekvő kertekben is, ha fekvésök különben alkalmas. 1825-től fogva a kékvércsét az ország különböző pontjain, mind azokon a helyeken, a melyek az iménti leírásoknak megfelelnek, úgy vonúlva valamint megtelepedve is megtaláltam. Így a Dunamentén Pozsonytól Zimonyig valamennyi fás Dunaszigeten, névszerint a pesti, csepeli, ercsi, adonyi szigeten. Hasonlókép a Tisza mentén, Tokajtól Títelig, nevezetesen az erdős, nyár- és fűzfákkal borított partokon. Így a Martfű melletti u. n. «Erdő-alján» számos rajokban; nem kevésbé a Maros mentén is s e folyók közeiben elterülő sík, vagy hullámos helyiségeken. A kevésbbé térs legelők miatt kisebb számmal ugyan; de előfordult a Duna jobb partján Stíria, Horvát- és Tótország felé is. A midőn 1839-ben HECKEL barátommal a halászat érdekében a Balatonmelléket jártam, megtaláltam a kékvércsét egy, az út mellett elterülő, kaszálókkal és mezőkkel ha-

táros tölgyerdőcskében is, mely Zalamegyében Szigliget vár romjával szemben terjeszkedett. Továbbá reá akadtam Losoncز táján, a Török-völgy nevű jószágon, egy úgynevezett «Lapos erdőben», mely nedves talajon álló néhány odvas tölgyből alakult.

Előfordult Nagy-Károlyban a gróf Károlyiak parkjában; ugyanígy Erdélyben, Déva táján, a Marosmentén is egyes párokban. Legnagyobb számmal Pestmegyében a Dunamentén, de ettől távolabbra befelé is, így Rákos-Keresztúron, Rákos-Csabán, legkivált a Laffert és Podmaniczky bárók szarkás ültetvényeiben, a Rákos patakot szegélyező topolya- és fűzfákon; úgy a Hangács-Orgván mellett elterülő szarkás «Homokerdőben» is; leginkább azonban a malomtó parti topolyákon. Éppen ilyen gyakori volt e madár a Gyömrő, Péteri, Bille, Tét és Monor mellett fekvő erdőcskében is, melyek szántóföldek, legelők és kaszálók közé helyezkednek s felváltva dombos vagy sík területen állanak, hozzá a fekete varjak és szarkák lakóhelyei is.

E tájon, a Péteri melletti szőlőkben, találtam meg 1826-ban legelső ízben a kékvércse tojásait, a melyeket azután ВРЕМЯ, mint addig ismeretleneket, leírt és közölt.

Péteri mellett 1846-ban is, úgy a szőlők táján álló erdőcskében, valamint az urasági kert magas tapolyafáin is akadtam egyes párokra; úgy Tétén — Bieske mellett — Tápió-Szent-Márton és a «Bereg-völgyben» is; továbbá Szóreg körül a futóhomokon álló, mocsarrakkal határtáros erdőcskében is; nem kevésbé Szent-Márton és Nagy-Káta határában; Tápió-Szent-Márton helység belsejében, a BLASKOVICH, КУВИНЫ és SZANÓ-féle kertek feketevarjú- és szarkalakta ákáczosokban is; 1842-ben a Czegléd, Alberti-Irsa és Pilis melletti «homokerdőcskében» a hol a fekete varjú s szarka is fészkel; 1846-ban számos volt az Alsó-Peszér melletti «homokerdőben», hol évről évre a Falco subbuteoval együtt költ; akadt a Dömsöd és Bugyi melletti Dunaligetben; így Gyón, Dabas és Pusztá-Babát körül is. De sehol sem akadt oly tömegesen mint a Tiszamenti parti ligetekben, melyek tágas-téres legelőkkel határosak, azonkívül kedvelt tanyái a fekete varjúnak és szarkának is, Magában a Martfű melletti «Erdőalján» évenként körülbelül 100 pár költött, egy telepet alkotva.

Tisza-Földvár felé utazva, 1842-ben, Monortól kezdve a Tisza felé mindenütt bőven jelentkezett, mihelyt a nagy síkságon kaszálók, nyomások, veteményesek akadtak; úgy ott is, a hol erdőcskék vagy bár csak facsoportok is jelentkeztek. Így a monori erdőcskében, Pilisen a a Beleznay-kertben, a Pilis és Alberti között fekvő nyár- és ákácza erdőkben, a melyek minden oldalról kaszálókkal, legelőkkel határosak, ezért kedves tanyái a szürke, a fekete varjaknak és a szarkáknak, a melyekhez azután a kékvérce szegődik. Helyenközön akadt a czeglédi erdőben, valamint a tanyák fái is, hol fekete varjak is laktak. Törtelen és Abonyban, a helységek belsejében elterülő fás kertekben is élt. Legbővebben ez évben is a martfői «Erdőaljában» volt, a hol mindennek bőviben van, a mi életét és fészkelését megkönnyíti. Ez utóbbi helyen a Tiszapartot követő keskeny erdőben tanyázik, hol számos fekete varjú, szarka, vadgalamb és tőkés kacsa fészke áll, s a melynek közelében nyomások és legelők terjednek, a hol a kékvérce tápláléka: milliónyi tücsök, kabóca, eserebogár és futóbogár terem és megnyüzösög; hol a nedves réteken a zöld- és a kecskebéka él, a gyepes oldalak verőfényes helyein pedig a kis gyíkok tömegesen fordulnak elő. Ugyanígy akadtam reá — mint már említettem — a Balaton melléken is, u. m. Szigliget táján, tovább a Badaacsony körül s túlman, a Somogyban, Hidvég mellett, még pedig egy lápi tölgyesben.

Néha a Fertő körül, úgy Pozsony mint Sopron környékén is akad.

A Biharhegységbe intézett utamon — 1854-ben — a kékvércsét, Szolnok, Mezőtúr és Körös-Ladány táján csak ritkán láttam, noha e tájakon a fekete varjú folyton növekedő számban jelenkezik, tehát fészke is számosabb. Magában Biharmegyében egyes kékvércsüket csak Pusztá-Radván körül találtam, tehát a varjútelepekhez képest csak igen csekély számban. Alkalmasint nem mer oly helyeken telepedni, hol a fekete varjú nagy tömegben tanyázik, mert nem bírja legyőzni s önmagát támadásaitól megvédeni.

ÉLETMÓD.

Mint hogy a kékvércse legtöbbször csak rovarokkal, még pedig olyanokkal él, a melyek milliószámra teremnek, mint tücskökkel, sáskákkal, csere- és ganéjbogarakkal, nincsen oka az irigykedésre s innen van, hogy társaságban él, megfér egymással s e tekintetben egyetlen az európai ragadozó madarak között.

A viszony oly barátságos, hogy a társaság tagjai, mire a táplálkozást elvégezték és a fészektájra visszatérnek, akár a seregélyek, úgy szállják meg az egyes fát, sőt az egyes ágat is; de sőt, ha az ágat már szorosan elűlték, a későbbben érkezők erőhatalommal furakodnak a többiek közé. Így üldögélnek és pihennek teljes békességben órákon át is; csak néha-néha kap szárnyra hol az egyik, hol a másik utána néz élteparjának, vagy fészkének, kering egyet; de visszatér s társaihoz ül. Ilyenkor egy lövés 4—6 darabot is leteríthet.

Tanyáikról leginkább reggel és délután indulnak együttesen — 50—100, egyáltalában a hány a fészkeléstől elszabadulhat — a közel-fekvő legelőkre, gyepesekre, tarlókra, a hol azután könnyedén lebegnek, tova úsznak — ekkor fecskékre emlékeztetve — vagy néha néha függve is maradnak; néha pedig magasabb pontokra közel egymáshoz, pl. vakondtúrásokra, rögökre letelepedve lesik a bogárságot; majd ugrálva s ügyetlenül futva, tücsköket, csere- és más bogarakat kergetnek. Időről időre egyenként, néha mindnyájan is szárnyra kapnak, könnyedén keringenek, lebegő gyakorlatokat végeznek, mintha játszanának. Így 1841-ben Pilis környékén láttam a kékvércsének egy csapatját, a mint a kaszáló fölött éppen olyan lebegő függést végezett, mint a fekete halászcser a víz fölött, néha a nedves ugarok fölött is szokott; távolból a két madárfajt akár össze lehetett volna téveszteni. Rendkívül érdekes látványt nyújt a 20—50 daraból álló kékvércse csapat, a mint közel egymáshoz a legelő fölött majd lebeg, majd függ, majd lecsapdos, hogy bogárprédáját fölszedje; ez a tulajdonság ismét teljes élénkséggel a fekete halászcserre emlékeztet, mely vizek, ugarok és tarlók fölött ugyanígy mozog és ugyanazt teszi

A kékvércse júliusban és augusztusban, szárnyrakelt anyányi fiával együtt, el szeret látogatni a kaszálókra és gabnaföldekre, kivált addig, a míg a lekaszált fű, illetőleg gabona még rendekben fekszik. Ezekre a rendekre telepednek azután a vércsék hármásával-négysesével, hogy a bujkáló tücsköket és egyéb bogárságot kiléssék. Ilyen vadászatokat különösen Budapest, továbbá Rákos-Keresztúr táján a Mézse mocsár körül figyeltem meg, mint a hol e vércse bővében van.

Csak nagy ritkán látható a kékvércse nagyobb darabon magánosan röpülve s az ilyen magános madár rendszeren hím, a melynek tojója még költ, a melynek tehát a hím eleséget szerez és hordoz.

Gyakran történik, hogy az ember a nap bizonyos szakában a fészektelepen csupa tojót talál, a mint ezt pl. a Péteri és Farkasd melletti erdőcsékekben tapasztaltam, hol 10—12 tojót s alig két hímert riasztottam föl; nyilvánvaló, hogy a tojók a tojásokat őrizték; a hímek csak a felriasztott tojók kiállítására siettek a helyszínére. A fészék táján e vércsék bizalmasak s még ha felriasztjuk is őket, hamar ismét a fészék közelébe telepednek, úgy, hogy itt is akár tömegesen lelőhetők.

A párosodás után a párok, ezekkel azonban a már kotló tojók hímjei is seregbe verődnek s így röpkednek alkalmas helyek fölött; ilyenkor azután nagyon tartósan függnek is.

Hogy ha a kékvércse apró madarakkal is élne, ezek minden bizonnal kerülnék; de éppen az a körülmény, hogy az aprómadarak, a melyek e vércsével egy helyen fészkelnek, teljesen bizalmasak és nyugodtak, bizonyítja, hogy a kékvércse nem ellenségük.

Mint bogársággal élő madár, a kékvércse nálunk egész nyáron át rakott asztalt talál s innen van, hogy még táplálkozása helyén is megfér egymással, nem irigykedik mint nem egy fajrokona, mely táplálékát nehezen szerzi s éppen azért kerületében nem tűri meg a saját vérért sem.

A TÁPLÁLÉK.

Noha a kékvércse begyében nagynéha kétéltűekre — például zöld békákra — is találhatunk, a melyeket e madár tavaszkor, a midőn rendes tápláléka még nem fejlődött ki, a gypesek pocsolyáinak

széléről szedeget, a hova a béka ekkor ikrázni száll, úgy látszik, hogy a természet legfőképen a nagyobb bogárságra, mint bogarakra, sáskákra stb. utasítja. Különböző időszakokban e vércse heggyében a saját nedveikben fölzártva puhított sáskáknak, tücsköknek és Rhizotrogus bogaraknak nagy tömegeit találtam. A tömeg főrészt zöldes sáskák, mint *Decticus*, *Odontura*, *Locusta* alkották, a melyekre a madár vetéseken, kaszálókon, tarlókon vadászott. Az 1842-iki év tavaszán egy him gyomrában és heggyében csupa cserebogarat találtam. Négy kékvércsének gyomrában, — melyet Tiszaföldvállról küldtek — mindenféle bogárság, maradékai voltak, mint tücskök, cziczindela- csere- és futóbogarak; de egész hernyók és sima bábok is akadtak; kettőnek a gyomrában azonban kecske- és varasbéka darabok is voltak. Ekkoron hideg, szeles idő járt, bogár alig termelt s így meg lehet, hogy a két vércse szükségből fanyalodott rá a békákra. Az egyik gyomrában még egy fényes húslégy is akadt.

Madárnak vagy apró emlősnek soha még csak nyomát sem találtam a vadonban lőtt kékvércse gyomrában s így tévedésnek látszik MEYER állítása, mely szerint ez a vércse «egeret és madarat is eszik». Bizonyos azonban, hogy ez a vércse néha apró kavicsokat nyeldes.

A RÖPÜLÉS.

A kékvércse röpülése könnyű — családbeliéi között a legkönnyebb, — lebegve-úszó, kevés és ritkán alkalmazott szárnycsapással járó. Legfőképebb e röpülés a fészkelő és táplálkozó helyek fölött s különösen estvefelé, a mely időben a madár gyönyörű úszó-keringést végez.

Noha — távolról tekintve — más madarakkal összetéveszthető — például halászcserékkel, sőt — a föld fölött elshanva — a him kakukkal is: a gyakorlott bűvár szemé még az alantjáró röpülés közben is azonnal megkülönbözteti, még pedig a vörös lábaknál fogva, a melyek a röpülés közben is kirínak.

Magánosan függve ritkán látható; csak mikor társaságban jár, függőget több, sőt sok és szorosan egymás mellett, a mikor ez a

mivelet játék benyomását teszi, annyival is inkább, mert a táplálékot e madár inkább futva és ugrándozva, mint függve és lecsapva szerzi.

HANGJA, HIVÁSA, KIÁLTÁSA.

A kékvércse közönséges, vércseszerű hívása, vagy csalogató kiáltása, a hang neme és változása szerint hasonlít a közönséges vércse, sőt a *Falco subbuteo* hívásához is: a mi e kettőtől kiválóan megkülönbözteti, az magassága és halkabb volta; ez teszi lehetővé, hogy a megfigyelő oly helyeken is, ahol mind a három faj együtt él, a kékvércse hangját legott meg bírja különböztetni. Ezt a hangot csendesebb, halkabb, kellemesebb csengése különbözteti meg attól az erős, átható, síkító hangtól, mely a vércse és a *Falco subbuteo* tulajdona. A kékvércse hívó szava körülbelül: *«giugiugiugiugiugi»*, mely többször ismétlődik s emlékeztet a nyaktekercs — *Yunx torquilla* — hívására, csakhogy ennél csengőbb és erősebb is. Ezt a kiáltást a kékvércse lészke fölött keringve, néha ülve, néha ültéből fölröpülve is hallatja. E hívogatón kívül nem ritkán, még pedig ültében s a fészek táján, ilyen kiáltást is hallat: *csilsül-csilsül* — gyorsan egymásután ismételve — melyet egy gyakran megismételt panaszos: *glyi-glyi-glyi-glyi-glyi-glyi* és *guj-guj klyi-klyi* előz meg.

A fia-kékvércsek hívása, a mint azt a fogottakon észleltem s a melylyel óhajtsaikat, például az udvarra való kéredezkedést, már pelyhes korokban is kifejezték, egy vékonyka, a galambfiakéhoz hasonló, de ennél erősebb és áthatóbb *czjh-czjh-czách-czách* kiáltás volt.

Úgy a mint e fiak növekedtek, a kiáltás is napról-napra erősbödött, végre kellemetlenné vált s körülbelül *csáf-csähf-csähf-csrühf-csähf* szerűen hangzott.

Egy másik kiáltással a kellemetlen érzést fejezték ki s ha pl. ki akartak menni, de visszakergették, akkor végtelen sorban körülbelül ezt hallatták: *csrrüh-trrrih-trrrih-trrrih-trihtrihtrihtrih* stb.

Egy harmadik kiáltás, a melyet e vércsefiak akkor hallattak, a mikor már szárnyra keltek volt, a harag s a félelem, szóval minden erősebb indulat szava volt. Ha például szökni akartak s ha valaki

ostorpatogással visszariasztotta őket, akkor szavuk ez volt: *kltyih-khjkhjkhj-khi-khi-khi* még pedig gyors egymásutánban és kellemes csengéssel. Ez a kiáltás már úgy hangzott, mint az öregké, a melyet azok röpülés közben hallattak s a melynek sajátos volta megkülönböztette őket a közönséges vércsétől is.

A FÉSZKELES.

Mivelhogy e bogárságra szoruló vércsének állandóbb tartózkodási helyül csak oly erdőcskék vagy facsoportok felelnek meg, a melyek kaszálók, legelők, ugarok, szántóföldek közelében s azonkívül vizek mellett állanak, fészkelő helyeit is itt választja, ha azok, a mondotakon kívül, még a szürke-, fekete varjú és a szarka fészkelő helyei is.

És minthogy a természet — úgy látszik — megtagadta e madártól a fészekrakás ösztönét — lehet azért, hogy egyfelől annál több ideje legyen az óriási arányokban szaporodó rovarok irtására, lehet azért is, hogy a varjak és szarkák szaporodását korlátozza — ezért a mondott madárfajok jelenléte a kékvércse fészkelésének úgyannyira nélkülözhetetlen feltétele, hogy mindenütt, a hol a varjak és szarkák magyar földön fészkelnek, a kékvércse is ugyanott szaporít; a honnan pedig a varjakat és a szarkákat kipusztítják, onnan elmarad a kékvércse is.

Erre alapítom azt a tapasztalati tényt is, hogy ez a vércse bizonyos helyekről, hol azelőtt bőven volt, elmaradt; viszont oly helyeken, a hol azelőtt nem tartózkodott, most nagy számmal költ.

Mint czinkotai pap, a kékvércsét a báró PODMANICZKY-féle rákoskereszturi parkban 1826-tól fogva mindig bőven találtam. Itt e madár abban az erdőcskében tartózkodott, a mely a Rákospatak és a kaszálók között állott s a melyben öreg fűzek és topolyafákon többrendbeli szarkafészek állott; tartózkodott továbbá e madár a SÁNDOR báró kertitelken és a malom körül, a hol a magas nyárfákon szintén több szarkafészek állott. Egyszer aztán eszébe jutott a bárónak, hogy a szarkákat, mint a fülemile-fészek veszedelmét ki kellene irtani; megparancsolta tehát a vadásznak és a kertésznek, hogy minden szarkafészeket szét-

romboljanak, annyival is inkább, mert a báró gyanakodott, hogy a szarkamadar a csirkéket és ruczafiakat is elhordogatja; ez az irtás 1829-ben történt. Ettől az időtől fogva a kékvércse — noha az alkalmas fák érintetlenül fennmaradtak — innen nyomtalanul eltűnt. Alkalmasint hasonló ok úzte el e madarat egyidőre Péteri környékéről is; eltűnt Budapestről is, a hol a madarakat általában, a varjakat és szarkákat különösen irtják, a fáskerteket és Dunaszigeteket pedig mind sűrűbben művelni és lakni kezdik; ehhez képest tűnedeznek el vércsénk fészektanyái is.

Évvel szemben azt tapasztaltam, hogy ez a vércse az Alföld oly pontjain, a hol azelőtt csak ritkán, vagy éppen nem fészkel, vagy legalább nagyobb számban nem fordult meg, most, a mióta a futóhomokot befásítással kötni kezdik és ezekbe az új ültetvényekbe a varjak és a szarkák betelepednek, évről évre szaporodik s mind nagyobb számban fészkel.

Igy akadtam reá 1845-ik évi májusban Tápió-Szent-Mártonban és környékén, úgy a «homok erdőben», valamint magában a helységben is. A Nagy-Káta melletti erdőcskéből ugyanebben az évben a fekete-varjúnak egy egész raja telepedett át a helység belsejében fekvő ákáczos és nyárfás urasági kertbe. Es lám! a kékvércse is nyomban jelentkezett s foglalni kezdte a varjak és a szarkák fészkeit.

A kékvércse azokat a helyeket keresi és foglalja el leginkább, a hol együttesen fészkelhet, a hol tehát a varjú- és szarkafészkek is telepen állanak. Ezért szereti a helyégeket és majorokat, a hol marhatenyésztés foly s a varjak és szarkák télen át is megmaradnak. Oly erdőcskéket is szeret, a melyek mocsaras talajon állanak s a hol fészkelés idején is sok a víz, mint a minő pld. Martfű körül a báró POMMANICZKY-féle u. n. «Csikókert», a fűzekkel és nyárfákkal beültetett sok gát, végre a nagy kiterjedésű «Erdőalja». Itt a szarkák, szürke- és fekete varjak sűrűn fészkelnek; egy-egy fán 5—6 fészek is akad, a melyet azután a kékvércse elfoglal. A hol az alkalom nem ilyen kedvező, ott vércsénk a szerényebb viszonyokhoz is alkalmazkodik, a melyek csak kevés párnak szolgálnak; szükség esetén jó a magánosan álló fa is, a melyen éppen csak egy szarkafészek áll, a hol — ha a többi

körülmény kedvez — csak egy vércsepár fészkel, a mint ezt pl. 1845 május havában Péteriben az alsó urasági kertnek egy magas topolyafiján tapasztaltam, hol az egyetlen szarkafészket egy kékvércse pár szállotta meg.

Azt ~~soha~~sem tapasztaltam s az a sok száz ember, a kitől kérdeztem sem tudott róla semmit; sőt a midőn ezeket a megfigyelésre fölkertertem, magok sem vették észre soha, hogy ez a vércse fészket rakott vagy a más madaraktól elfoglaltat bárcsak kijavította, berendezte vagy átalakította volna. Ellenkezőleg, az összes eddigi tapasztalatok kétség-telenül bizonyítják, hogy ez a vércse mindég idegen, elhagyott vagy erőszakkal elfoglalt fészkekben tojik, anélkül, hogy azokon valamit változtatna, tojásait kikölti és ott fiait föl is neveli.

Mindenek fölött a fekete-varjú fészkeit kedveli, minthogy e madár telepen fészkel s akadnak fák, a melyeken 6—15—20 fészek is áll, a melyeket a vércsek társasága mind — vagy legalább egynehányat — elfoglal. Martfű kertjében 1842-ben egyazon nyárfán a fekete-varjú és a kékvércse vegyesen fészkeltek s a két madárfaj békésen elvult a közvetlen szomszédságban is, nyugodtan üldögélt a fészek szélén.

De elfoglalja a kékvércse ott, a hol feketevarjú nem, vagy csak kevés számban fészkel, a szarka fészkeket is; sőt hiteles jelentések arról is szólnak, hogy szükség esetén reáveti magát a szürke varjú, a székácsgalamb, sőt a tókércrucza fészkeire, különösen akkor, ha azok legalyazott — lefejezett — fűzeken épültek. KUBINYI FERENCZ 1847 május 20-án Tázlár pusztáján e vércsét egy akáczfán álló szarkafészekben találta költve, két tojását ki is szedte; a szarkafészek oly alant állott, hogy az ember a földről majdnem elérhette.

Sokszorosan tapasztaltam, hogy a kékvércsek különösen a közönséges vércse himjeit röpülve üldözték s ugyancsak rávágdostak, alkalmasint azért, mert a közönséges vércse, mint erősebb fél, a megszállott szarkafészkeket elhódította tőlük; talán azért is mert féltették tőlük fiaikat, lévén a közönséges vércse hirhedt fészekrabló. Szóval ott, a hol veszedelmet éreznek — a hol pl. nagyobb nappali ragadozók, mint *Milvus*, *Aquila pennata*, a galambász ölyv, vagy a *Buteo* fenyegetik — ott rögtön megszólnak, mire a környék összes kékvércséje gyüle-

kezik, előbb a magasban keringve kilesi az ellenséget, azután tömegesen reátámad s rendszeren el is kergeti. Az embertől azonban nem fél.

Noha ez a vércse az emberi lakás közelében fészkel — mert hiszen másképp nélkülöznék azokat az alkalmas helyeket, a melyekre táplálékát szolgáltatják, úgy a fészkeket is, a melyekre reászorul — még sincsen példa rá, hogy úgy, mint legközelebbi fajrokonai: a közönséges és a fehérkarmú kis vércse rendszeren teszik, emberi lakásra, magas épületekre, tornyokra, falakra, romokra, várakra vagy várfalakra, végre sziklákra bárcsak pihenni is szállott, legkevésbé pedig, hogy azokon megtelepedett volna. Még vonulás közben sem teszi ezt, mert ilyenkor is inkább telepedik a mező pusztá földjére, az utakra, az ugar rögeire, a kaszáló hancsikjaira, néha fákra, ezek között leginkább a fűzre és nyárfákra, a melyek mindenütt találhatók. Így pl. sohasem láttam a kékvércsét a budai Gellérthegy sziklásán, odűiben, a hol pedig a közönséges vércse minden évben fészkel; noha a közelben fekvő Nádorkertben a kékvércse rendszeren tanyázott és költött. Azt sem tapasztaltam soha, hogy a Hanzsabég magas partomlásaiban, a hol pedig rendszeren legalább is tíz pár közönséges vércse és számos csóka fészkel s a hol úgy a repedésekben mint a lyukakban is elég kész, elfoglalható fűzre találtatott, valaha megtelepedett, vagy ott csak mutatkozott volna is; noha az alig puskaövénsyire levő, a Duna ágaitól elválasztott szigetek fái már költött.

Hogyha már most a százsorosan megbizonyosodott tapasztalás az állatok életmódjában is szabálynak vesszük, akkor kimondhatjuk, hogy a házakon, falakon, omló partokon, romokon és sziklákon való megtelepedés, illetőleg fészkelés nem felel meg e vércse természetének, mert ha költés idején választaná ezeket, akkor egyébkor sem kerülné, a minthogy minden madár, még költőzködéskor is — pl. a füstifecske — olyan helyeket keres föl, a hol fájbelije költött. A falak tekintetében hasonló jelenséget a kékvércsénél itt Magyarországon, a hol pedig ezrével költ, eddig nem észleltünk s éppen azért nem állhat meg NAUMANN-nak amaz állítása, a melyet nagy madárműve első kötetének pótlékában kifejezett, a mely szerint a kékvércse «nem éppen lehetetlen, hogy keleten legalább a hegységek határan, sziklarepedé-

sekben vagy földomlások szakadékaiban, mélyebb szurdokokban pedig a közönséges vércse módjára fészket rak»; ez nincsen e madár életmódjának alapos ismeretére alapítva s tartok tőle, hogy a jövőben a tapasztalás sem fogja igazolni, mint nem igazolta NAUMANN-nak nem egy állítását, a mely ritka madarak előfordulására vonatkozott. Helyesebb lett volna, ha NAUMANN beérné azokkal az adatokkal, a melyekkel neki 1835-ben szolgáltam. Az is csak pusztá sejtetem, a mit NAUMANN pótolva állít, hogy t. i. a kékvércse «fák odvaiban is finom gyökerekre, mohára és szőrré rakja tojásait». Csak egyetlen egyszer — 1826-ban — tapasztaltam Péteriben, hogy tojásait — s ekkor sem faodúba hanem — egy fülkefélébe rakta, mely a fán széltörés folytán keletkezett; a fa egy vágásban magánosan állott s nagyon valószínű, hogy a fészket itt is eredetileg más madárfaj rakta.

Hogy maga rakjon fészket, erre ez a vércsefaj reá sem ér. Rendszeren későn — április közepénél alig korábban, sokszor még később is — érkezik; sőt ha a tél feljűl, megesisik, hogy a kékvércse csak április végén jön meg hozzánk. Eteleik néhány nap, míg a többi, már megtelepedett madár között tájékozódik, míg kipiheni a nagy út fáradsalmait s jól táplálkozva annyi erőre kap, hogy a harcot fölvehesse; arra is kell egy néhány nap, hogy párosodjon, úgy, hogy május első hete, sokszor közepe is letelik, mire tojni kezdhet; a tojásokat az elfoglalt fészkekben rendszeren csak május 20—26-ika körül találhatjuk meg.

Ha már most oly későn — április közepén, sőt ha május elején is — a fészkek rakásához látna, akkor számításba kell venni, hogy a sólyomfélék egyáltalában rossz fészkeképítők, az építés tehát legalább is tíz napot emésztene fel; továbbá tekintetbe kellene venni azt is, hogy ott, a hol alkalmas helyekre akad, telepesen szeret fészkelni, így a jobb helyekért társai ellen küzdelmet kellene folytatnia, a mi annál több időt venne el, minnél makacsabbak a verekedők, tehát nehezebben engednének egymásnak, mint a hogyan engednek nekik a szarkák és a varjak.

Egyáltalában sietniök kell, hogy a költést és különösen a fiak nevelését bevégezzék; tehát korábban is kell hozzáfogniok, mert később

ben kezdik s már augusztusban a fiakkal együtt az elköltözésre készülnek, vagy éppen már költözködnek is.

A FÉSZKELŐ HELYEKEN ÉS KÖLTÉS KÖZBEN VALÓ VISELKEDÉS.

Mihelyt a kékvércsék a fészkelés helyét megválasztották — a mi körülbelől május elején történik — sebes röpüléssel keresztül-kasul nyilalnak végig erdön-berken; egymást fölkeresve, nyilsebesen üzednek; majd a fák koronái fölé emelkedve gyönyörűen úszva keringenek s ekkor átható kiáltásuk betölti az egész környéket. A hímek sokkal mozgékonyabbak és nyugtalanabbak; a tojók inkább azon vannak, hogy addig a fészkelő helyet csendben kiszemeljék, miatt a hímek csatáznak s evenl más madarakkal jelenlétüket tudatják. Valahányszor csak táplálkozási helyeikről visszatérnek s összegyülekeznek, a mi rendszeren délelőtti 10 óra körül történik, roppant zsvajgás következik be, úgy, hogy az ember csupán egy ezerszeres, összevisszahangzó, *gív-gív-gív-gív-gív-gív* és *gúj-gúj-gúj, klyi-krlyi-klyi-krlyi-krlyi* lármát hall: a kiáltás első része inkább vontatott, a másik haragos, erős, gyorsan egymásután következő. Erre ismét szárnyalások következnek. A vércsék serege hol mozdulatlan szárnyakkal s a levegőtől mintegy tartva lebeg egy helyen; majd hullámosan kanyarogva, lecsap a liget töldjég, hogy onnan a tulsó oldalra és ismét a magasba kapjon, majd ismét sólyommódra oly sebes nyilalással kergetik egymást, hogy az ember szeme alig követheti röptüket; majd oly fákra ereszkednek, a melyeken szarka- vagy más fészkek állanak s a melyekre pedzenek; ekkor a fészkekre tolakodnak, hogy azt elfoglalják vagy a tulajdonos madarat onnan elverjék, a mi nagy czivakodással, kergetéssel és dulakodással jár.

Mihelyt azonban egy fajrokon a félelem hangját hallatja, nyomban seregbe verődnek mind s azon vannak, hogy lebegéssel, lecsapdosással, zajgással — akárcsak a fekete halászcserék — elverjék a varjút vagy a náluknál erősebb közönséges vércsét.

A közönséges vércsével egyáltalában gyakran gyűlik meg a bajuk

s vele, mint erősebb ellenféllel, mely nem egyszer elhódítja tőlük a fészket, nagy csatákat kell vívniok. A közönséges vércse az egyes kékvércse párokat biztosra kiveri a maga területéből; de ha az utóbbiak többségben vannak, nagy láрма közben ügyesen kerülük ki az ellenfél lökéseit s mint ügyesebb repülők többnyire győznek is.

A mint már mondva volt, a kékvércse itt Magyarországon nem épít fészket s ennek valószínű oka is érintve volt már.

Ezt a tényt az alsó Tisza lakói is igazolják, a hol ez a madárfaj gyakran költ; igazolják ezt többek között a martfői révészek, kik e vércsét évek óta minden életviszonyai között látják, ösztönszerűleg figyelik, mert tojásait és fiait szedik, hogy elkölthessék. A természet ez éleslátású fiai is bizonyítják, hogy a kékvércse ott sem épít fészket s mindig foglalt, idegen fészekbe tojik; hogy nemcsak a szarkákra, hanem a fekete varjakra is közösen rátámad s nagy láрма közben addig folytatja az ostromot, míg végre győz; de sőt, hogy még a sokkal erősebb szürke varjú sem bír a vércsék ostromával s fészket odahagyni kénytelen.

Megvizsgáltam több szarkafészket, a melyet a kékvércse elfoglalt. Az egyiknek felső átmérője $23\frac{1}{m}$ volt, a fészekkáva $15\frac{3}{m}$, belső mélysége $18\frac{1}{m}$ volt, külső tömege — a fedelet nem számítva — $25\frac{6}{m}$ vastagságúgot tett. Ez a fészek egy fűzfa koronájában, a fő-oldalág és ennek több oldalhajléta között állott. E mellett a még egészen üres fészek mellett ott ült a tojó, nyilván örködött. A fészek peremén egy leharapott *Lacerta agilis* fejet találtam s úgy látszik, hogy ezt a prédát a hím s azért hozta, hogy a tojó a fészek fölött folytonosan örködhessen. A «Csikó kertben» láttam, hogy a kékvércsék olyan fákra, a melyeken a fekete varjaknak 20—30 fészke is állott s noha a varjak folytonosan jöttek mentek, nyugodtan üldögéltek, a megszokott szomszédok mozgolódásával mit sem törődve. Ugyancsak a «Csikó kertben» tapasztaltam azt is, hogy május 12-kén a vércsék még nem tojtak; a fészek csészéjének fenekén ekkor egy maroknyi tehénszört és gyapjút találtam, a melyet azonban a fészek építői, a szarkák hordtak volt be s a minek a kékvércse pár jó hasznát is vette. Legfeljebb föltehető, hogy ez a madár oly fészekben, melynek feneké mégis túlságosan

rozoga, arra fanyalodik, hogy egy kis hordással megjavítsa. De ezt a ténnyt mindedig észlelet nem bizonyítja.

Alkonyatkor — különösen a költés megkezdése előtt — a mezőkről visszatérve, a kékvércsék száyszámra gyülekeznek föl a fészkelés helyén, ugyanazt a fát 20—30 is megszállja; kiválóan kedvelik a topolya fát, melynek csúcsáról messze láthatnak. E fákön a legfelsőbb csúcs-ágakat szállják meg, a mint ezt a fekete varjú is teszi.

Martfű körül körülbelül egy □ mérföldnyi területen legalább 500 kékvércse tartózkodott.

A kékvércsék csak későn térnek nyugalomra s szakadó éjszakáig is folyton röpkednek, keringenek tartózkodásuk és költésük helyein. Sőt megesis az is, hogy a sötétben összevesznek a fészken, mire a kiszorítottak haragos kiállás közben a magasba szállnak, néhányszor keringenek, hogy ismét leboacsátkozzanak az elhagyott ágra. E tulajdonságánál fogva e madárta teljesen reállik a «vespertinus» fajnév, a melylyel LINNÉ fölruházta.

Mint hogy a kékvércse megféré természetű, sőt szereti a társaságot, soha madárhoz vagy költéséhez nem nyúl hozzá; ezért sok apróka éneklő madár, mint a mezei veréb, a poszáta, légykapó, fitisz, függőczinke, vele egy azon helyen tanyázik s hátran, aggodalom nélkül költ is. Ezek az apróságok félelem nélkül mozgolódnak a kékvércse közelében, sokszor vele egy azon fán is; sohasem kiállanak úgy reá, a mint ezt mással, pl. a verebek a közönséges vércsével vagy a csuvikkal teszik, mihelyt az egyik vagy másik fészket megközelíti. Ebből következik, hogy a kékvércse semmi körülmények között sem válik fészekrablónak.

A TOJÁSOK LEIRÁSA.

A kékvércsének a fészkelja négy vagy öt tojás. Ezek épen úgy, mint a többi apró sólymok, pl. a közönséges- és fehérkarmú, továbbá a Falco sabbuteo és asalon tojásai, nagyságra és színre nézve egymás között annyira elütők, hogy két, valamiképen egyforma darab alig akad közöttük. Sőt a felsorolt sólyomfajok rozsdavörösen márványo-

zott tojásaihoz is szín, nagyság és alak szerint és sokszor család-
dásig hasonlíthatnak. Mindazonáltal, egy sorba téve a nevezett fajok
tojásaival, csínosságuk, finom külsejük, finomabb rozsdasárga alap-
színük és árnyékolásuknál fogva az első tekintetre is megkülönböz-
tethetők. Nagyságra nézve a kékvércse tojásai lassankinti átmenetet
alkotnak a Cerechneis tinnuncula, Naumanni és Falco subbuteo tojás-
sok legkisebbjeihez. Több mint száz kékvércse-tojás mérése a követ-
kező középárányokat szolgáltatta:

M I L L I M E T E R								
Hosszúság	30.7	32.8	33.5	34	34.6	34.7	37.3	37.3
Átmérő ...	26.3	27.4	28.5	28.5	29	29.1	27.4	30.7

Ezekből a mérésekből következik, hogy a legcsekélyebb hosszúság
30.7^m/_m, a legkisebb átmérő 26.3^m/_m; a legnagyobb hosszúság 37.3^m/_m,
a legnagyobb átmérő 30.7^m/_m; a középátlagos téhát 33—35.1^m/_m hosszú-
ságra, 27—29^m/_m átmérőre tehető.

A NAUMANN pótlékában — pag. 115 — foglalt állítás, mintha a
kékvércse-tojások átlagos hossza 40^m/_m = 18", és 33^m/_m = 15" volna s a
Falco csalon tojásainak nagyságával — a melyeknek hossza 33^m/_m-től
42^m/_m-ig, átmérőjük 30^m/_m-től 31.5^m/_m-ig terjed — egyenlő volna, sőt azo-
kat felülmúlná, igen valószínűvé teszi, hogy ez állítás nem a Cerechneis
vespertina valódi tojásaira, hanem a Cerechneis tinnuncula tojományára
van alapítva, a mely utóbbival a NAUMANN adta szín is jobban egyezik.

A legtöbb tojás gömbölyű, néha éppen — noha nem annyira,
mint némely Cerechneis tinnuncula tojás — golyósan-kerekforma, rit-
kábban hosszúkás; s ha itt-ott olyan is akad, a melynek két vége
egyformán vastag és egyformán elkerékített, még ily alak mellett is
kurtáknak tetszenek, az egyik végen tompán lekerekítve hasasok, a
másik vég felé kevésbé domborodottak és enyészők.

A tojás héjja szabad szemmel tekintve olyan, mint a közönséges
vércse tojásé; síma, tömört, finoman-likacsos; nagyiton tekintve
azonban — és különösen a világosabb színűeknél — sok, észrevehe-
tően fénylő, sekély likacsforradás látható.

Az alapszín — sokszor egyazon fészekaljban is — a vöröses-fehértől a sötét sárgászavörös, minden fokozatban váltakozik; annyira, hogy a határ meg sem szabható. A főváltozatok a következők:

1. Az *alapszín vöröses-fehér*, e szín fölött az egész rozsdavörösen s igen finoman porozott, úgy azonban, hogy az alapszín az egyik tojásan többé, a másikon kevésbé kitetsző. E halvány porozáson helyen-közön kisebb-nagyobb, néha összefüggő, szabálytalanul mosódott, rozsdavörös fröccsentések folynak szét, s úgy e rajz, valamint a porozás is mindenütt durvább, vastagabban ráfőstött, rozsdavörös és rozsdabarna foltokkal van behintve. E foltozat fölött s különösen a tojás hegyesebb végén, kisebb nagyobb, sokszorosán összefüggő, sötét rozsdabarna foltok, fröccsenések és cseppentések állanak, a melyek fölött ismét — s az egyik tojásan inkább mint a másikon, kivált pedig a sarkok felé vagy éppen azokon, — iromba, barnafekete, fénylő pontok, csöppek vagy írárok akadnak. Ilyen tojások annál a körülménynél fogva, hogy az alapszín mindig kirívó, a legvilágosabbak közé tartoznak.

Néha az alapszín vörösesfehér s végig finoman, rózsavörösen porozott, itt-ott nagyobb sötétebb rozsdavörös pontokkal, melyek a tojás felső harmadában és különösen a vastagabb végén annyira megsűrűsödnek, hogy végre a vastosabb sarkon összefolynak s az alapszínt majdnem teljesen elfedik.

2. Az *alapszín az egész tojásan egyformán vörösesfehér*, alul finoman porozott, e fölött rozsdavörösen és szétfolyóan fröccsentve, vagy vörösebben és durvábban átponozva és átcséppentve s csak igen kevés barnafekete pontocskákkal és foltockákkal elegyítve. Ezek a tojások egészben véve az előbbieknél rozsdásabb külsejűek.

3. Az *alapszín sárgászavörös*, alig kivehetően s csak itt-ott fehérbe húzó, t. i. csak ott, a hol a fehér szín a fénytelenül rozsdavörös héj-foltokon — a melyek az egész tojásan szélednek — áttetszik. Ezen az alapszínen — és ismét az egyik tojásan inkább, mint a másikon — vörösbarna vagy rozsdavörös pont- és pontocskaszzerű porozás látható, a mely fölött ismét s köröskörül állva, rozsdavörös vagy rozsdabarna, vastagabban rakott, kerekded foltockák, csöppentések, szemfoltok és

apró irások láthatók, ezek között pedig ismét sötétebb rozsdá- vagy barnafekete foltocskák és csöppentések szoródnak szét. Ezek a tojások rendszerint valamennyi színváltozat között a legvörösebbek.

Máskor ismét az alapszín rozsdasárgás, mindenütt igen finoman rozsdavörösen porozott, a vékonyabb végén legkevésbé, hol aztán a tojás a legvilágosabb; a tojás közepén — azonban közelebb a vékonyabb végéhez — a nagyobb, rozsdabarna foltok és csöppentések korszorúszerűen, de szakadozottan sorakoznak: egyébként az egész tojás csak itt-ott egy-egy rozsdabarna pont. A héj egyes helyein azonban halvány gummigutti-sárga fröccsenések vastagon vannak föl rakva.

Egy másik tojáson a rozsdasárga alapszín fölött szabálytalan, rozsdavörös felhőzet látszott; a mintegy szakgatott felhőcskék pontozottak voltak; e felhőcskék között a világosabb alapszín rozsdasárga, világosabb felhőcskék alakjában tűnt ki, melyeken igen kevés sötétebb, barnafekete pontocska volt szétszórva.

Ismét egy más tojáson a rozsdasárga alapszínt annyira elborította az összefolyó rozsdavörös pontozat, hogy az alapszín alig látszott ki; a felső rozsdavörös árnyékolás annyira összefolyt, hogy a tojás vékonyabb vége olyan volt, mintha a szép rozsdavörös szín előtölte volna, a mely öntésben kisebb-nagyobb rozsdabarna, kerekded foltocskák is feltűnedeztek.

Egy $34 \frac{m}{m}$ hosszú, $28 \frac{m}{m}$ átmérőjű, tehát kurtán tojásalakú, a vékonyabb végén meglehetősen, a vastagabban erősen elkerekített példányon, a sárgás-rozsdavörös, alig itt-ott áttetsző alapon a héj sárgás vörösen volt bevonva, minek folytán az egész tojáson igen határozott rozsdabarna felhőzet képződött, mely azután a vastabb végén erős pontok, kerekded foltocskák és fröccsentések hozzájárulásával márványozottá vált; a vékonyabb végén azonban e rajz szakadozottabbnak tűnt föl, úgy, hogy aztán sok helyen a téglavörös héjszínek kandikáltak ki, a felhőzet pedig, mindenféle barnafekete fröccsentések, foltok, cseppek és szabálytalan árnyékolásokkal volt határolva és átszöve. Ez a tojás egészben igen sötétvörösnek tetszett s nagyon hasonlított a közönséges vércse tojásához.

A kifuvás után a tojások tetemesen halaványodtak s a száradás haladtával mindinkább veszítették a szín frissességét és élénkségét, a mely friss korukban sajátjuk volt. Végre egészen elfénytelenedtek s elhalaványodtak.

A világosság felé tartva s áttetszősége vizsgálva, e tojások héjuk színezetének intenzitása szerint, még pedig a legtöbb halaványszürke-vörössárga, világos téglavörös, halavány-téglavörös vagy vörössárgán-szürkésfehérek; áttetsző, fénytelen árnyékolásokkal és foltokkal.

A FIÓKA KÉKVÉRCSE ÉLETMÓDJA, VISELKEDÉSE ÉS ELEDELE.

Azoknak a körülbelől két hetes pelyhes fiókáknak, a melyeket 1844-ben Martfűről szereztem s a melyek akkor még talpra állani nem bírtak, testtartásuk már mégis fennálló volt.

A mint növekedtek, a testtartás mindinkább egyenesedett és a mint végre sok próbálgatás után talpra bírtak állani, tartásuk egészen súlyomszerűvé vált.

Ülő helyzetben tartásuk, mint a nemes sólymoké, teljesen függőleges volt, szabad, ülő helyzetben a fark az ülőpontot érintette; tollazatuk nem volt lesimitva, lábaik félig behuzva s így a szárakat sarkig a has tollazata fődte el.

A magas ülőhelyeket különösen szerették, olyanokat is, a melyek nagy tárgyakhoz, falakhoz mintegy odatapadtak, mint peremeket, az ajtók szemöldökkfáit; ilyen pontokon pedig háttal kifelé, hassal felfelé fordulva foglaltak helyet, a mint azt a közönséges vércse is teszi. Még ha például szekrényekre ültek is, mindig a széleket keresték, hol, háttal kifelé fordulva, a fark függőlegesen, a test tehát egyenesen állhatott.

Szerettek azonban szaladgálni is; futásuk, ugrándozásuk, egyáltalában minden mozdulatuk gyors volt; futás közben testöket vízszintesen tartották, a fejük kissé lekonyúlt; ily tartásban aztán futottak egy darabig, hirtelenül meg-megálltak, mint némely Totanus is teszi. Futás közben meglehetősen magasra emelték föl farkukat; megállva pedig főlegenyessedtek, hogy ismét a vízszintes helyzetbe illeszkedve,

tovább fussanak. Ha futás közben valamely tárgy szemőket szúrta, megállottak s csőrükbe vették.

Ezt a gyors, vízszintes futást nyilván azért adta nekik a természet, hogy a tücsköket, kabócákat, bogarakat üldözhesék.

A mint megnőttek s már némileg röpködni is tudtak, mindenképen a szabadba törekedtek s ott nyomban a fák koronáira iparkodtak jutni; minthogy azonban főlzárnyalni még nem bírtak, nekiugrottak az ákáczfák derekának s oly gyorsan, mint valami harkályok, felkapaszkodtak a csücsokra. A pár nagyon ragaszkodott egymáshoz, mindig szorosan együtt üldögélt, együtt játszott, csókolózott, koldulgotatott is egymástól. Ha megéheztek s nem kapták meg rögtön eledelüket, nagy lármát csaptak, követelődtek. A midőn a tojó elpusztult, a hím nyugtalanul kereste társát, erőnek erejével az udvarra iparkodott, hogy ott is kereshesse; aztán elszomorodott, bebújt a kályhalyukba, ott gubbaszkodott s teljes két napon át nem evett semmit sem.

Ezek az ifjú madarak leginkább a friss húst kedvelték; a főtt hús kevésbé kellett nekik; ha megéheztek és nagyobb húsdarabot kaptak, úgy bántak el vele, mint a ragadozó madarak szoktak: reátelepedtek, belévágták karmaikat, szagatni kezdték csőrükkel s a leszakított darabokat úgy nyeldesték, mint az ölyvek és nemes sólymok is szokták. A lábaikra tapadt legkisebb maradékot, még pedig nyelvökkel szedegették le.

Az életben maradt hím kékvércse nekivágott elhalt testvére holttestének is és minden könnyen leszedhetőt el is költött. Egy odadobott Staphylinus-bogarat a lábával kapott el, így emelte föl s minden oldalról megtekintgette, azután leszakította a fejét, kihúzta a törzsből a lágy részeket, az üres bogárhéjat pedig eldobta.

Ezek a vércék futva, s karmaikkal ragadják meg a bogárságot, leszakítják a kemény fejet, megropogatják a testet s azután elnyelik. Már pelyhes korukban szerettek oly tárgyakkal játszani, a melyeket csőreikbe vehettek s szétdarabolhattak; nemcsak a fészükbe került apró húsdarabkákat, hanem — a konyhába osonva vagy az udvarra kerülve — felszedegették s lenyelték az apró forgácsokat, rögöcskéket, kavicsokat stb.

Ápolójokat — t. i. engem — már kevés napok mulva ismertek; ügyeltek a hangra, a léptekre s azokat felismerve, *csijh-csijh* kiáltással legott kéregetni kezdtek.

A midőn hozzám kerültek, már az első éjszakán gomolyt vetettek, mely csupa cserebogárhéjből és lábból való volt; a midőn azonban húsrá fogtam őket, a gomolyvetés elmaradt. Ebből következik, hogy a vadonban már zsenge korokban is bogártáplálékkal élnek s alig kéthetes korokban már mindenestől is elnyelik a bogarat. De föltehető, hogy az öregek előbb megropogtatják s föláztatják a bogárság keményhéjú fajait.

Már mint apró porontyok is nem a fészekbe, még csak annak szélére sem tisztálkodtak — egy szakajtóba szénából raktam nekik fészket — hanem a szélre felkapaszkodva, kifelé fordították s fölemelék a *fart*, aztán *messzire fröccsenteltek*; ezt *később*, a *midőn fölnevelkedtek* s magas tárgyakra felkaptak, többé nem tették, ekkor már egyenesen lefelé hullattak.

A midőn az első tollazatot felöltötték, hirtelen valami nyelvbetegségök támadt: a nyelvet fehéres hártya borította be, a csőr kítüzesedett. Ebben az időszakban napokig koplaltak s kénytelen voltam őket apró húsdarabkákkal, de úgy tömmni, hogy a nyelvet nem érintettem.

Ekkor nagy mohósággal sok hideg vizet ittak s nagyon kaptak a fürdésen is.

A szabadba kerülve, a homokba hasra lapúltak, kiterjesztették szárnyaikat és így sütkeztek a verőfényen.

KÖLTÖZKÖDÉS IDEJE, ÉRKEZÉS, TARTÓZKODÁS, TÁVOZÁS.

A költözőkódó sólymok között a kékvércse érkezik meg tavaszkor legkésőbb. Minthogy táplálék dolgában a nagyobb testű bogárságra szorúl, nem is jöhet hamarább, mint akkor, a mikor ez kellő számban kifejlődött; mivel pedig ez csak április hó utolsó napjaiban következik be, a kékvércse is április hó utolsó negyedében jelenik meg tartózkodó és fészkelő helyein.

Martfű révszei is bementették nekem, hogy ez a madár mindig

csak április utolsó napjaiban érkezik meg; az észrevehető néhány napi különbség attól függ, hogy korábban vagy későbben köszönt-e be a meleg tavaszi idő. STETTINAY tanítványom azonban 1839-ben Péteri körül már márczius 30-án látott néhány kékvércsét, mire április folyamán még kétheti, erős havazással járó téljúlás következett be. Vajjon ez alatt miből élhetett a madár?

Budapest környékén rendszeren akkoron mutatkoznak először, a midőn a kisebb barnasárga Rhizotrogus-bogár a legelőkön a földből kirajzik; a mely bogár vércsénknek első kedves eledele s minthogy itt e bogár április közepe táján kél, a kékvércse is ekkor szokott megjelenni.

Igy 1844-ben április 15-én érkeztek meg e vércsék Martfű tájára, a midőn épen az első szép meleg napok köszöntöttek be. Ercsibe gyalogolva, 1846-ban április 15-én, *Télény mellett a parti ligetbe* két kékvércsét láttam, mely már az erdő fölött keringett és sűrűn szólt. Mind a kettő hím volt, lehet, hogy előljáró hírnökök voltak, kiket később több madár követett e helyre. 1852-ben valamennyi költőködő madár késett s a költőködés nagyon rendetlenül folyt, akkoron a kékvércse is igen későn jelentkezett s én április 29-én a topolyafákon még vonulva találtam; KUBINYI FERENCZ pedig arról adott hírt, hogy Tazláron a rendes helyeket csak április 26-án foglalták el s még ennél is későbbben kezdték el a szarkák és varjak elleni háborút.

És úgy, a mint e madár fajrokonai között tavaszkor utolsónak érkezik meg, ugyanazoknál az okoknál fogva elsőnek távozik tőlünk; mert aratás után a bogárság lassankint tűnedezni, fogyni kezd.

Rendszerint már augusztus hó utolsó és szeptember hó első negyedében kezdődik a lassúmenetű elköltözés, olyformán, hogy az északibb helyekről hamarább indulók, pl. itt Budapest körül megjelennek, a miénkkel néhány napig még itt tartózkodnak — kivált ha az idő kedvez — végre a miénkkel egyesülve vonulnak tova. Őszkor is társasan, t. i. az öregek és az ifjú nemzedék egyesülve, vonulnak és útközben tömegesen szállják meg az alkalmatos helységeket.

Igy AEBLY tanítványom 1845-ik évi szeptember 8. és 9-én Budapest körül számos sereget észlelt. Itt mulatott örege, ifja az országút mentén, nem félve semmitől; sőt magára az útra is letelepedtek. Némelyek bogarat hajhásztak; néha-néha a magasba kaptak, függőgettek, lecsapdostak a prédára, elkapták és ott a helyszínén költötték el.

Ennyi az, a mit hosszú évek során ez érdekes vércse körül tapasztaltam, másoktól megtudtam és itt följegyeztem.

BEZÁRÓ SZÓ.

Idáig terjed PETÉNYI följegyzése s a kérdés immár az, vajjon e hű, apró részletekig menő képhez hozzáfűzhető-e még valami? Nagyon kevés. Mindenekelőtt a kékvércse himének, tojójának és fiának hű képmása, a mint azt DR. MADARÁSZ GYULA PETÉNYI típusai alapján mesterileg vázolta, VASTAGH GÉZA pedig oly szeretettel és hűséggel, a minő csak attól telik, a ki a természetet nyílt szemmel, de meleg szívvel is tekinti, kikészítette. Hát egyébként? Valami keveset még hozzá lehet fűzni. Mindenekelőtt pl. azt, hogy Nagy-Káta környékének kékvércsei PETÉNYI halála óta erősen művelődtek s az ákácok és nyárfák ágai helyett sokszorosan a telegráfdrótokat is megszállják, egészen úgy, a mint ezt BREHM ALFRED és a kitünő RADDE is déli Oroszország területein észlelték. S ez nem is csoda, mikor már Svaerholt madárhegyének heringsirálya is veszteg marad, nem hagyja el többé a nagy hegyomlás sziklavilágát a turistahajó ágyúinak dörgése s a szurdokba irányozott rakéták miatt nem riad föl többé, hogy röptüléseivel és zsvajgásával néhány unatkozó embert perczekig mulatasson. És mikor már a Svájcban akadt olyan sólyom is, mely a vasut tovarobogó vonatát felhasználta, hogy a felriasztott madarakra vetesse magát! Nagy-Káta kékvércsei már reá sem hederítenek a tovarnyiláló gyorsvonatra; de azért még ma is úgy költenek, a mint ezt PETÉNYI leírta; ma is a bogárságra vetik magukat s végzik költözökódésüket a szerint a nagy törvény szerint, a melynek teljes kiderítése a földteke összes ornithológusait mozgásba hozza.

Úgy van az, hogy a kékvércse az erdélyi részekben is tanyázik, különösen a dombos, de egészben pusztaszerű Mezőségben. Húsz—harmincz pár rendszeren csak május első napjaiban jelenik meg; néhány pár szarkafészkekben költéshez is lát. BREHM leírása nem mondja

meg nekünk, vajjon a kékvércse európai Oroszország és Ázsia pusztáin fészket épít-e, vagy ott is igazolja PÉTÉNYI megfigyelését?

A midőn a kékvércse a Mezőségeen megjelenik, akkor már a nagyobb fajta szitakötők — Aeschnák — kikelték és röpkednek, verőfényes napokon pedig különösen a nád csúcsaira szeretnek telepedni. Itt végzi aztán a kékvércse remekbe járó röpülését. Az uszó és keringő röpülés rendszerint teli gyomorral járja, inkább játékhoz hasonló; az okvetetlenül szükséges táplálék megragadása más valami, különösen kora tavaszkor. A Dorcadion-bogaraknak már lejárt az idejük, a Rhizotrogusok is hamar tűnedeznek el; az igazi cserebogár sokszor még keresteti magát; a kékvércse a magas művészetre szorúl, hogy megélhessen, a míg a nagyobb sáskák — Decticus, Odontura — világa beköszönt. Ilyenkor reáveti magát a tőszélekre, hol az avas nád magasan áll, az ifjú sarjadék vígan utána indul. A tő csön-des tükre mélységeket takar, a melyekben ép oly titokzatos, mint hatalmas élet lüktet. Csodás alakú, tökéletlen álcaalakok, különösen a szitakötőkéi, milliósámmra nyüzsögnek, roppant fogókkal kapdossák és gyilkolják prédájokat. Még egy nap kell, hogy elhagyják a mélységet s a nádakra kapaszkodva odatapadjanak; ekkor megreped az álczatok s mint tarka szitakötők kelnek szárnyra, hogy megkezdjék ciklásva-villanó röptüket. Ezeken kívül a tőfenéken miriádjai mászkálnak a tegez álcáknak, apró homokszemekből, kis csigákból, fűcskákból összeragasztott tegezszerű házikóikat vonszolgatva magukkal, hogy egy szép napon ők is és úgy szólván egy azon órában kikeljenek, a «vizek virágaivá» — igazi «egynapos lényekké» átalakuljanak.

A kikelő és eltűnedező alakoknak valóságos évadjai követik egymást folytonos rendben s éppen ezért alkalmasok arra, hogy más élőlények életének alapját szolgáltassák.

Az utóbbiak között a Mezőség kékvércsését az első hely illeti meg, a melyet teljesen be is tölt; mert kitűnik, hogy a szitakötők világába bemarkolva, a létért való küzdelem értelmében — máskép kifejezve — a természet egyensúlyozása érdekében, fontos feladatot teljesít.

És igaz, hogy alig képzelhető szebb jelenet, mint a minő az, a

midőn a kékvércse magasan a nádak fölött úszik és széttekint. A nagy szitakötők, mint valami szárnyas nyilak, úgy cikáznak ide is oda is — hirtelenül a legmagasabb nádszál legcsúcsára telepednek le s ekkor szárnyaik gyöngyház fényben ragyognak, vékony, tarka hasuk pedig kigyóra emlékeztet. Ekkor az a gyönyörű vércse merész ívben, melynek legmélyebb pontja a szitakötő, alácsap s abban a perczenetben elkapja karmaival a pihenő rovar. Ha csakugyan elkapta, lassúbbra fogja a röpülést s más, új ügyességgel gyönyörködteti a figyelő embert: azonmódon röptében mint valami kezelt, úgy nyújtja előre lábát a kampós csőr felé s elkölti prédáját.

*

Csak a midőn elgondoljuk, hogy PETÉNYI elveszett kézírataiban száz meg száz hasonló leírás foglaltatott, csak ekkor érezzük igazán a vesztség nagyságát s e kutató életének teljes — tragikumát!

A KÉK VÉRCSE.

CERCHNEIS VESPERTINA LINNÉ.

A HÍM, A TOJÓ ÉS AZ ANYÁNYI FIÓKA KÉPE.

RÉSZBEN PETÉNYI J. S. TÍPUSZAI ALAPJÁN

KÉSZÍTETTE

Dr. MADARÁSZ GYULA és VASTAGH GÉZA.

PETÉNYI MŰKÖDÉSÉNEK TUDOMÁNYOS MÉLTATÁSA.

A körülmények és viszonyok összességéből kifolyólag, hősünk működése kettős szempontból ítélhető meg; egyfelől ítéletet kérhet e működés a nemzeti művelődés, másfelől az általánosan tudományos jelentőség tekintetéből.

Vegyük sorra és kezdjük az elsovel.

Az ornithológia történetéből tudjuk már, hogy Magyarföldön a XVIII-dik század végén és a XIX-dik kezdetén magyar mineralógusok, zoológusok, botanikusok, kémikusok — és tegyük hozzá fizikusok is, mint VARGA MÁRTON 1808-ban — a szakirodalom föladatát helyesen fogták föl s kitűzött, vagy választott föladatukat helyesen meg is oldották. Igen jól tudták ők, hogy Magyarország szellemi erőben, tehát művelődésben csak akkor érhet valódi gyarapodást, ha a nemzetnek összes elemei és rétegei bevonatnak a szellemi mozgalom sodrába; éppen ezért voltak ők azon, hogy műveiket lehetőleg a nép hamisítatlan nyelvén írják meg s így közérthetőkké tegyék. A hatás nem is maradt el és csak az volt a baj, hogy nem hatott elég mélyre, mert hiszen a nemzet zöme a jobbágyországban sanylődött, így tehát érintetlen maradt. A hatás azonban mégis sokszorosan érezhetővé vált; így a mi régi táblabíráinkon, kik latin jogi és közjogi ismereteik mellett magyar természetrajzíróikat is ismerték s éppen azért iskolázott szellemre tettek szert, a mely körülménynek nem kis része volt abban, hogy az 1848-iki nagy reformot megalkották. Az irány mindenesetre helyes volt.

De az eddigiekből azt is tudjuk már, hogy a józanságon túljáró buzgóság neki dült az állítólag hátramaradt nyelv reformjának is, merőben megfélekedve arról, hogy a nép nyelve egyszersmind legkiválóbb része a nép lelkének is, tehát oly élő valami, a mit erőszakosan átalakítani nem lehet s a mi egyedül és kizárólag csak beható, folytonos

szellemi működéssel fejleszthető; megfeledeztek arról, hogy ezen a téren az erőszak szükségképen szakadáshoz vezet, még pedig a nép zöme és a műveltebb réteg közöttihez; hogy e szakadást időhaladtával áthidalni alig, vagy éppen nem lehet s az utóbbi esetben — különösen a számszerint csekélyebb nemzet adhatja meg az árát, mert a szakadás a művelt rétegek megerősödésének útját állva, megnehezíti a nemzetnek, mint egységnek állását és sikeres versenyét a világgrész többi nemzet-egységei között — s még sokkalta inkább ezekkel szemben.

PETÉNYI működése e nevezetes forrongás nagy hullámjárásába esett. Már kezdettől fogva is helyesen látta és tudta az irányt; tudta, hogy a valódi siker csupán demokratikus alapon érhető el s éppen azért tudatosan veti magát a szerény állású emberekre: a hivatalnokokra, tanítókra, papokra és bérlőkre, kik a jobbágyág korában a hiányzó polgári elemnek úgyszólván surrogátumát alkották; itt akadt azután leghívebb hajtársaira és segítőire. Ezenkívül mindjárt kezdettől fogva is azon volt, hogy földadatának nyelvi részét a nép nyelvével szerves kapcsolatban oldja meg, mert végső célja az volt, hogy a Magyarföldön élő állatok természethistóriáját magyar nyelven teremtsen meg.

De az erőre kapott áramlat legyőzhetetlen nehézségeket vetett a kutató útjára. A neológia áradattá nőtt, mely azon volt, hogy mindent magával sodorjon.

Sem a tudományos Akadémia, sem a keletkezett Természettudományi Társulat nem bírt ellentállani e rohanásnak. Az egyes küzködőnek az áradattal kellett úszni, vagy el volt veszve. Ezt az áradatot semmi sem jellemzi jobban annál a ténynél, hogy egymaga BUÓÁT PÁL egy «Szóhalmazt» teremtett, mely tízezer mesterszót foglal magában, a mely szótömegnek legnagyobb része beléütközik a nyelv szabályába, szellemébe!

PETÉNYI kénytelen volt az áramlattal úszni, a mint ezt magyar nyelvű értekezései eléggé bizonyítják is. A nyelv terén beállott, a teljes bizonytalanság, mely visszahatott a megoldandó föladatra és oka volt, hogy PETÉNYI ornithológiai szakszerű jegyzeteit német nyelven írta, a melynek madártani mesterkifejezéseit BREHM, NAUMANN és mások biztos alapon rég megoldották volt.

Az egészséges teljes visszahatás csak későre következett be, még pedig — mint tudjuk — a szépirodalom terén oly szellemi nagyságok kényszerítő hatása alatt, a minők PETŐFI SÁNDOR és ARANY JÁNOS voltak. Az az egészségesebb visszahatás, a mely a szaktudomány terén érezhető, legújabb keletű; ezt PETÉNYI már nem érte meg.

Csak így érthetjük meg azt a jelenséget, hogy PETÉNYI emléke itthon is elhalványodott. Nem is törekvésének elért végcélja, — hisz nem érte el! — nem is a nehéz fíradásokból kikelt mű az, a mi mai napig is hatott — hiszen művét nem fejezhette be! — hanem hatott az a mély meggyőződésből eredő s épp azért hatás szerint is mély agitáció, a melyet a szak érdekében kifejtett; ez őrizte meg híven emléket, benne irányát; igaz, hogy csupán az ornithológusok szerény körében!

Nemzeti szempontból véve ez az ítélet hozható PETÉNYI működéséről.

Lássuk immár e működés jelentőségét általános tudományos szempontból is.

Biztosan kivehető, hogy LINNÉ hatása nálunk is korán jelentkezett. BENKŐ «Transsylvania»-ja, mely az állatokat, ezek között a madarakat is, LINNÉ módszere alapján tárgyalja, még a nagy svéd életében, 1777-ben jelent meg; — LINNÉ 1778-ban költözött el az élők sorából. — GÁTI 1795-ben LINNÉ-n kívül már BUFFON-t is tekintetbe veszi; FÖLDI BLUMENBACH-ra is ráfordítja figyelmét. Az tehát kétségtelen, hogy a Magyarság, elszigetelt volta dacára és leginkább azon a réven, hogy az iskoláztatás magasabb fokain bizonyos elemek számára külföldi egyetemek látogatása is kötelező volt, a nyugot nagyobb szellemi hullámzásait mindenkor megérezte.

Nagyon természetes tehát az is, hogy az a nagy szellemi hullámvetés, a mely végtére — mindig PETÉNYI korát tartva szem előtt — a CUVIER és GEOFFROY SAINT-HILAIRE közötti összeütközéshez s az előbbinek időleges győzelméhez vezetett, nálunk is érezhetővé vált.

Tudjuk, hogy LAMARCK volt az, a ki megindította azt a mozgalmat, a melynek éle a LINNÉ-féle empirikus irány korlátlan uralkodása ellen vágott; azt is tudjuk, hogy ez a mozgalom végre DARWIN-

hoz vezetett. A fejlődő szellemi mozgalom ez után azonban CUVIER morfológiai irányán kívül még egy elágazásra is akadunk, a «természetfilozófusok» iskolájára, a «szemlélődőkére», kiknek főpapjai OKEN LŐRINCZ és SCHELLING F. W. voltak. Bizonyos tekintetben CUVIER híres ellenfele is ide sorakozott.

Különösen OKEN az, a ki teljes figyelmünkre tarthat számot; ő, ki izgató szellemben szerkesztett «*Isis*» folyóiratával sok kitűnő főt egyesített, tüzes szellemével, eszméinek merészségével pedig — ezek között az ősnyalka és hólyagcsa, ma Protoplazma és sejt — ellenállhatatlan varázsszal hatott és azonfelül még Magyarország szomszédságában is működött.

Hiszen PETÉNYI legelső irodalmi zsengéje is OKEN folyóiratában jelent meg!

Számba kell ugyanis vennünk, hogy PETÉNYI az öreg BREHM és LANDBECK CII. L. révén OKEN-nel érintkezett; hogy az «*Isis*» sok oly magyarföldi madártani anyagot közölt, a melyre PETÉNYI-nek közvetlen befolyása volt. Így pld. kétségtelen, hogy LANDBECK 1842-ben az adonyi sziget gémfalvainak — vagy fészektelepeinek — leírását PETÉNYI tájékoztatása és közreműködése nélkül nem készíthette volna el.

Azt sem szabad felednünk, hogy PETÉNYI GEOFFROY SAINT-HILAIRE-rel, CUVIER ellenfelével levelezett.

Így azután semmi kétség az iránt, hogy PETÉNYI kevésbé az empirikus, mint inkább a természetfilozófiai iskolához tartozott; csak-hogy hijával volt ama bizonyos támadó kedvnek, mely az utóbbi iránynak nem egy vezérét jellemezte. E békésebb szellem minden bizonnyal a teológiától származott; élteite pedig e szellemet a hit, a melynek tanításait PETÉNYI épen úgy, mint az öreg BREHM, tiszteletben tartotta.

Ez a — ha szabad így szólni — teológiával enyhített álláspont azután nagyon természetesen az egyetlen lehetséges irányhoz, t. i. ahhoz vezetett, mely kutatásaival felölelte az élőlények életmódjának, viselkedésének legparányibb mozzanatát is; — a mi ornithológiai teológusainknál tehát a madarak biológiai megfigyeléséhez.

Sőt bizonyos, hogy PETÉNYI — mint egyik életírója meg is jegyzi — állapot-lélektani megfigyeléseket is tett.

Ez az irányzat, mint tudjuk, a legujabb időben hozta meg virágjával együtt érett gyümölcsét is: Dr. BREHM ALFRÉD «*Thierleben*» című nagy munkáját, a világos leírások e remeklését, melynek szerzője azonban gyűlöli az empirikus módszert — noha nem lehet nélküle; — a fajok keletkezéséről szóló tanra sem fektet súlyt.

Ennek az irányznak nyomatéka és egyszersmind értéke nem is a szigorúan tudományos módszer alkalmazásában, mint inkább a széles körű hatásban, az ismeretek terjesztésében rejlik. Az irodalomnak ez a neme részben szubjektív követelményeinél fogva, mint tudjuk, ép oly nehéz, mint áldásos.

Az, a mi PETÉNYI írataiból még reánk maradt, lehetővé teszi tudományos irányának tüzetes megítélését is.

Ő nem vetette meg a rendszert, sem a nomenklaturát, tehát a tudományos módszer híve volt; ragaszkodott hozzá, mint az öreg BREHM első madártani művében, melynek leírásai még ma is kitűnően használhatók; ez tudományosan helyes fölfogás is volt. De PETÉNYI ezenkívül arra is készült, hogy a tollazatnak az első pehelytől kezdve az összes vedléseken át vezető minden változását, hogy az életmódnak, viselkedésnek és minden csak elgondolható és megfigyelhető viszonyoknak teljes képét öleli fel, hogy a fontosabb népies elnevezéseket is méltatni fogja. Oriási feladat ez, a melyet azonban megoldott. És e terv még a mai viszonyok között is helyes!

Külön boríték-íveket készített, melyeknek mindegyike egy-egy madárfaj jegyzeteinek befogadására szolgált; az egyes megfigyelt vagy megtudott adatokat külön-külön cédulákra írta, minden cédula fején ott állott a madár neve, a melyre az adat vonatkozott, a név mellett a kategória, pl. «*Falco lanarius*, költés» stb. Így iparkodott azon, hogy az áttekintést és majdan a szerkesztést is megkönnyítse. A mennyire a magyar Ornist kikutatta, így kezelt minden egyes fajt s alig egy pár akadáthatott, mely egy vagy más tekintetben hézagos volt.

A borítékívekre mindenekelőtt ráírta a madár tudományos nevét, az egész szinonimikát, a népies elnevezéseket — a mennyit csak sze-

rezhetett — hozzá az etymológiát, a történeti jegyzeteket és magyarázatokat. Álljon itt példaképen a *Falco lanarius* boríték-ivének anyaga:

«*Falco lanarius* K. et Bl.; *lanarius* Gessner; *cyanopus* Gessner; *stellaris* Gmel.; *sacer* Lin. Gmel.; *Falco lanarius crudelis* Müller in Lin. Nat. Hist. pag. 84; *Lanarius Gallorum, Aldrovandi, Aves Tab. I., pag. 488.*»

«*Kerecsen Súlyom* Magyarorum; *Kerecsény; Kelecsen; Fojtogató Súlyom* Reissg.; *Fojtó Súlyom* Pet.; olim *Mészárló Súlyom.*»

«*Würgfalke, Schlacht-Schlechtfalke* Auct.; *Würg-Schlechtfalk* Naumann, Taf. 24, Fig. 1, 2; *Blaufussfalke, Blaufuss, Schwimmer, Schweimer; Französischer Würger* Buffon Nat. Gesch. der Vögel, Band II., pag. 82.»

«*Sokol* balaban Dobrowszky Lex. II., pag. 165; *Raroh* modronohi; *Modrak, Palliardi Vög. Böhmens; Skrtic, Skrtec, Dawic* rozapec, russisch secundum Klein.»

«*Laniero*, olaszul.»

«*Lanneret, Laniér*, Belon Hist. Nat. des Ois. p. 123; *Petit Lanier*, Albin II., p. 4, Pl. VII.; *Le Lanier* Briss, Av. I., p. 105; *Falco lanarius* Cours d'Hist. Nat. III., p. 129.»

«*Lannar*. Angolul. Lin. Syst. Nat. XII., p. 129.»

«*Kerecsen Súlyom* a magyaroknál; lásd a «*Zrinyiász*» is; nagyon valószínű, hogy egy és ugyanaz a régi szlávok «*Sokol-Raroh*» madarával, mely Vernár táján egy sziklacsopotrának, a «*Rarohow*»-nak, kölcsönözte nevét, a hol alkalmasint fészkel; innen valószínűleg a magyar «*Ráro-madár*» is, a mely hajdan egy, ma már szétrobbantott, az *Ipolyra* rugó sziklán, az ú. n. «*Rároson*» is fészkelhetett. A régi magyarok *Kerecsen*-je, a melyről, mint a sebesség szimbolumáról, a «*Zrinyiász*» is megemlékezik; nem azonos evvel, a melyet Földi vele összetévesztett, t. i. a *Falco Gyrfalco* Lin. fajjal, a német «*Geierfalk, isländischer Geierfalk*», tehát sem *Falco Islandicus*, sem *F. Grönländicus* recentiorum alakkal, hanem kizárólag a mi *Falco lanarius* fajunk, a miről különben a magyarok ősi lakóhelyeinek históriája is — a mennyire ismerjük — tanúskodik. Ázsiában a magyarok nem lak-

ták azokat a vidékeket, a hol a *Falco candicans*, *F. Islandicus* él, hanem azokat, a hol ma is a *F. lanarius*, a mi sólymunk fészkel, a melyet tehát az új hazában is fölismertek, a hova az előbbi alakok be sem tévednek».

«A mi Kerecsen Sólyom madarunk a Szerémséget, Horvát- és Szlavonországot is lakta s így világos, hogy a magyarok Kerecsen Sólyma csak a *Falco lanarius* lehetett.»

Ez természetesen arra a föltevésre van alapítva, mely akkoron dívott is, hogy t. i. a magyarok Közép-Ázsiából jöttek, utolsó tanyáik pedig a Kaszitengernél állottak.

Erre következik a diagnózis, melyhez mindazoknak a példányoknak a leírása csatlakozik, a melyekhez PETÉNYI csak juthatott; összesen négy hím és két tojó, hozzá a fiak, tojások, a fészkek s a teljes életmód. Igazán óriási munka!

PETÉNYI mindenütt följegyzí, vajjon tőle vagy mástól származik-e a megfigyelés. A legtöbb megfigyelés tőle való s ha e madárképeket olvassuk, be kell vallanunk, hogy csak emésztő szenvedély birta e feladat megoldását. Első életirója föl is jegyezte, hogy kirándulásain, megfigyelés közben lemondott minden kényelemről s a midőn azon volt, hogy a vízi madarak viselkedését megfigyelje, nyakig érő vízben órákon át állott mozdulatlanul.

Számtalanszor történt — különösen Apajon — hogy hű barátja, báró PODMANICZKY JÁNOS, ki a hideget már alig bírta kiállani s mármár meg volt dermedve, csak félig-meddig erőszakosan bírhatta reá, hogy a mocsarat legalább késő este elhagyja.

Nagyon természetes, hogy az észlelés ily módja mellett boríték-ivei az ismeretlen biológiai megfigyelésektől nagyon hamar csak úgy duzzadoztak s felköltötték levelezőinek figyelmét is; ám azt hitte, hogy van még ideje s reáér a nagy munka megírására és kiadására is!

Időközben — 1835-ben — hű kalauza NAUMANN-nak, ki megvallja, hogy utazásának végzése és sikere PETÉNYI nélkül lehetetlen lett volna; vezetője LANDBECK-nek, ki azonban elhallgatja nevét; útirtársa HECKEL-nek; BALDAMUS tanácsadója, nagyszámú tanítvány okta-

tója. Meghatározza Magyarországból az *Anthus cervinus*, *Motacilla campestris*, *Muscicapa parva*, *Cerchneis vespertina*, *Totanus stagnatilis*, *Glareola pratincola* és *Pallasii*, *Carpodacus roseus*, *Mergus serra-tor*, *Hydrochelidon hybrida*, *leucoptera*, *Luscinola melanopogon* stb. fajokat.

Megjegyeztük már életrajzában is, hogy életének vége felé lelki-világát betegség keserítette el; ezt az elkeseredést pedig a végsőig az fokozta, hogy az uralkodó áramlat nem értette meg többé; hogy az ő biológico-philosophiai irányában valami merőben fölöslegest látott, a min legföljebb szánakozni lehet. Gonyolódtak azon, hogy ő az állat-hang modulációjából az állat lelkületi állapotára iparkodott következtetni stb.

De a tudományos irodalom terén senki sem vállalkozott ellene harcra, támadásra. Hiszen akkor a porig alázott Magyarország számára a hallgatás kora következett be: az «ötvenes évek» korszaka reánk szakadt.

A mi akkor nem hallgatott, az célszerűsködött. A szabad gondolatot megbélyegezték akkora: a természetfilozófia hosszú időre lenyugodott.

A konkordátumok ideje beköszöntött.

A békés létet s a hozzá kötött ártatlan dicsőséget akkora csak az nyújtotta, a mit HECKEL ERNŐ a «Teremtéstörténetben» az «exact empirismus» szavakkal jellemzett, t. i. fajok, rokonfajok és változatok empirikus leírása; analitikus kulcsok, a melyek külső jelekre támaszkodtak; száraz felsorolások, legfeljebb a termőhelyek megjelölésével enyhítve; a tudománynak ez a fajtája senkinek sem ártott, a hatalomra nézve sohasem volt veszedelmes! Övé volt a tér, övé a dícséret...

Nagy vonásokba foglalva a végső eredmény a következőkben adható: a mult század végén bekövetkezett nagy mozgalom ráhatott a szellemekre is s a természethistoria terén azok támadtak, a kikben ma DARWIN előhírnökeit látjuk; de az idő változó szelleme nem LAMARCK-ot, sem a természetfilozófiai és monisztikus GEOFFROY SAINT-HILAIRE-t, hanem CUVIER-t vezetve diadalhoz, ki, mint tudjuk, a faj

változatlanságának tanában a tudományos természethistória sarokkövét látta és hirdette, a mi azonban természetesen a gondolat korlátozását is magában foglalta. Nálunk OKEN és GEOFFROY SAINT-HILAIRE hatása alatt teológiaiilag mérsékelt természetfilozófusok, mint PETÉNYI és tanítványai támadtak; jött azonban 1848, melyre 1850 következett; ebben az évtizedben azután megeredt a diagnózisok zápora és még a legmérsékeltőbb természetfilozófia is megtalálta a maga korlátját a — cenzurában.

A mi PETÉNYI-nk nem birt már annyi életerővel, hogy ezt a nehéz korszakot túlélje: a legrettentőbb nyomás idején számolt le az étellel.

Egy évre reá, tehát 1856-ban, jelent meg német nyelven a következő munka: «Fauna der Wirbeltiere Siebenbürgens, von E. A. BIELZ», a melyben az Ornís is szinoptice van felsorolva. Ez az utóbbi rész STETTER F. V. szorgalmát dicsérte és dicséri, ki PETÉNYI-nek tanítványa és benső barátja volt.

STETTER 1845-ben a magyar orvosok és természetvizsgálóknak Kolozsvárt tartott V. nagygyűlésén egy magyar értekezéssel lépett föl, mely az akkori Erdély madárvilágát tárgyalta; iskolát alapított, mely mai napig is magyarul működik; ebből került ki CSATÓ JÁNOS is.

STETTER közlése a BIELZ könyvében egyszersmind utolsó mozzanata annak a korszaknak, a melynek tudományos törekvéseire PETÉNYI-nek közvetetlen élő befolyása volt.

Az a hatás, a melyet buzdító működésével elért s a melyben lelkenek egész tüze lobogott, sokszorosan tovább hatott s e hatást ki lehet mutatni a legszerényebb iratban is, mely a magyar madárvilágról lelkiismeretesen értekezik és e hatás érezhető mindnyájunkon, a kik azon vagyunk, hogy hazánkban ezen a téren kötelességünknek megfeleljünk.

PETÉNYI LEVELEZÉSEIBŐL.

PETÉNYI levelezésének legnagyobb része irodalmi hagyatékának sorsában osztozott s csak aránylag kevés levél az, a melyet a véletlen szerencse hű kezekbe játszott.

A fennmaradt levelek, a melyek a KUBINYI család irományai közé tévedtek volt, elvégre is hozzám jutottak. Régi, tisztelt barátom, NYÁRY JENŐ báró, főrendiházunk tagja és jegyzője egyizben mintegy hatvan levelet adott át nekem, a melyek PETÉNYI-hez intézve, tanítványaitól származnak. Ezek a levelek csak úgy ragyognak a hála és ragaszkodás érzetétől, a mellyel a tanítványok a mester iránt viselkedtek.

Későbbben ismét mintegy huszonöt levél került elő s legnagyobb része ezeknek oly férfiaktól való, kik a madártan terén igen előkelő nevet vívtak ki maguknak; még asszonyoktól valók is akadnak, pl. SALMI LEOPOLDINA hercegnőtől, ki főlös tojásainak jegyzékét közli s megköszöni a magyar küldeményt, többek között a fattyúköcsag tojásokat; e levél 1845. évi november 18-án kelt.

PETÉNYI kezétől csak egyetlen egy levelem van, mely 1839-ből való s családomban ereklyeként őriztetett meg. Ebben PETÉNYI köszönetet mond atyámnak azokért a madarakért, a melyeket a Nemzeti Muzeumnak küldött. E levelet a szakasz végén közölni fogom, mert jellemzi a madártan buzgó agitátorát.

GEOFFROY SAINT-HILAIRE, NAUMANN és mások levelei, fájdalom, eltűntek. A megmaradtak közül is csak azokat közlöm, a melyek tudományos szempontból bizonyos értékkel bírnak, a mellett a kort is jellemzik s részben életrajzi adatokat is foglalnak magukban.

Mindjárt az első levél, mely NATTERER JÁNOS-tól való, nagyon becses és jellemző. *Anthus rufogularis* — *cervinus* Pallas — a végső

Dem Buchhändler am National, Kupfer zu Pesth, Herrn Salom. Peterzsi,
in dankbarer Erinnerung an die 1835 gesammelte willkommene Gesandtschaft
mein freundschafflichster und herzlichster Gruß, begleitet mit drei angelegten
Karten, um gütig und gefällig zu verkaufen die überbrachte kleine Band. theil und
Collaborator Waldamus aus Cöthen, sind einflussige Arbeiter, sind Gefährte
in der Ornithologie von

Ziebigk bei Cöthen
am 19ten März
1844.

Dr. W. Waldamus
Lehrer an der Universität zu Halle, K. Hofrath

észak — Finnmarken — e rendes fészkelő madara, ekkor még csak mint «déli faj» volt elfogadva; a középfaj még nagy «nevezetesség». NATTERER magyarföldi utazásainak felsorolása nagyon becses életrajzi anyag e tiszteletreméltó, de eléggé nem méltott kutató ismeretéhez; nagybecsű a Glareola faj tisztázása is.

Az öreg BREHM első levele, mely 1846-ból való, a madártani elemeken kívül, a sokak számára érdekes, lehet talán meglepő tényt is foglalja magában, mely BREHM és PETÉNYI viszonyát oly szép színben tünteti föl, hogy t. i. komasági viszonyban állottak egymáshoz. PETÉNYI gondolom BREHM ALFRED-nek, a későbbi nagy utazónak és a «Tierleben» írójának volt keresztapja.

A második levél — 1853 — biztatja, sűrgeti PETÉNYI-t, hogy iratainak kiadásához lásson. A jó öreg pap ismerte az emberi élet gyarlóságát s így tudta, hogy mit csinál; tudta, hogy PETÉNYI kincset őriz és hogy ezt egyedül az ő keze érlelheti meg, bocsáthatja közre; BREHM reáolvassa Göthe egy kissé vaskos mondását — hanem hát hiába!

Erre a leveleknek egész sorozata következik; mindnyája a jó öreg BALDAMUS-tól való s mi mindnyájan igazán sajnáljuk, hogy e szerény iratot az immár nyolczvan éves aggnak nem Budapesten nyújthatjuk át; az évek nagy terhe ellene volt az ideutazásnak. De az bizonyos, hogy szíve föl fog vidulni, a midőn majd megpillantja a mai látogatójegy ősenek hű mását, annak, a mellyel egykoron — 1847-ben — itt Budapesten PETÉNYI-nél jelent meg, hogy a tudományt szolgálhassa; ő, az akkoron még csak Theologiae Candidatus és Collaborator, tehát kezdetén állva annak az életpályának, a melyre ma — negyvennél is több év múlva — büszkén és nyugodtan tekinthet vissza.

Hiszzen ez az ajánlólevél NAUMANN kezétől való és oly baráti viszonyhoz vezetett, mely javára és dízére vált a tudománynak.

BALDAMUS levelei azért fontosak, mert írójuk PETÉNYI kézíratait közvetlenül szemlélés alapján ismerte. Es hogy azokat nem csak tudományos szempontból becseseknek, hanem egyébként is értékeseknek találta; innen származik az az ajánlata, hogy az összes táblákat megvásároltassa és ívenként két Louis d'or tiszteletdíjat fizet.

De kitűnik az is, hogy PETÉNYI első sorban hazája érdekét tekintette s mindenekelőtt egy magyar kiadás rendezésére törekedett — fájdalom, hiába!...

E sorozatra következik SCHLEGEL-nek, a kitűnő hollandi természetvizsgálónak, számos kitűnő szakmunka írójának levele, a melyet már mint a leydeni muzeum igazgatója intézett PETÉNYI-hez. Számos érdekes visszaemlékezésen kívül e levél telve van életrajzi anyaggal is, mely SCHLEGEL-nek STRICKER-től származó s az «Allgemeine Deutsche Biographie» csak az imént kiadott XXXI. kötete 152—153-dik füzetének 377. és következő lapján foglalt életrajzát részben helyreigazítja, részben bővíti. STRICKER az akkori szegény papjelöltet, PETÉNYI-t, mint gazdag magyar «grófort» szerepelteti, ki a szegény exrézművest — SCHLEGEL-t — «palotájába» fogadja be. Ugy látszik, hogy itt a névhasznosság játszik belé és STRICKER-t talán a «PERÉNYI» név tévesztette meg. Annyi azonban bizonyos — és ez SCHLEGEL-től magától ered, ki ezt PETÉNYI halála után a Leydent látogató KUBINYI ÁGOSTON-nak elbeszélte — hogy PETÉNYI egykoron Bécsben sokszor pénzzel is megsegítette s hogy PETÉNYI buzdításának köszöni, hogy a természethistóriára adta magát. Nem kevésbé érdekes körülmény az is, hogy SCHLEGEL nagyatyja Magyarországon született.

Most pedig STETTER F. V. levele következik, az egykor különálló Erdély első tudományos ornithológusáé, a mely föltárja előttünk azoknak a szegényeknek ezerszeres kínját, halálos félelmét, kiket annak idején sorsuk a magyarelles mozgalom kellő közepébe s a hadak útjába dobott. A havasokról lerohanó oláhság áradata oly rémséges tetteket követett el, a melyek példátlanok. Egész nemzetségeket irtott ki halálok halálával és e szörnyűségek közepette hónapokon át várja a szegény ornithológus a szabadulás óráját. Halálos beteg félségét akarja megmenteni — mind hiába! Egy 1851-ből származó levél mondja meg nekünk, hogy ifjú hitvesét elvesztette, azontúl gyermekeinek élt és hive maradt a természethistóriának.

Az utolsó levél az, a melyet PETÉNYI atyámhoz intézett. Azok között a madarak között, a melyekre a levél vonatkozik, tudommal a következő fajok voltak: *Nyctea scandiaca* L., *Glaucidium passeri-*

num L., *Syrnium Uralense* Sall., *Picus leuconotus* Bechst., *Picoides tridactylus* L., *Plectrophanes nivalis* L. stb.

Az a tisztelet, az a ragaszkodás, a mely a reánkmaradt levelekből felénk szól s egyenlő marad, származzék bár a levél auktoritásától vagy szerény, apró emberektől, ez gondolom legszebb bizonyítéka PETÉNYI jellemtisztaságának úgy törekvése komolyságának is.

NATTERER JÁNOS PETÉNYIHEZ.

NATTERER 1817-ben Braziliába ment és csak 18 esztendő múlva tért vissza Bécsbe 12,000 madárból és 36,000 rovarból álló gyűjteménnyel: itt az udvari múzeum öre lett. Natterer egy solymász családból származik.

Wien den 29. Mai 1843.

Wertgeschätzer Freund!

Ihr Wertgeschätztes vom 16-ten Mai sammt einer Schachtel mit einer gelben Bachstelze erhielt ich durch die Güte des Herrn Dr. E. von FRIVALDSZKY. Wir haben diesen Vogel genau mit mehreren Exemplaren der *Motacilla flava* des RAY, oder *Mot. flaveola* TEMM. verglichen und gefunden, dass sie sich in der Farbe, besonders an der Stirne unterscheidet; wir glauben, dass Ihr Vogel nichts als eine junge *Mot. flava* im Herbstkleide ist; auch HECKEL ist derselben Meinung; um aber ganz sicher zu sein, schiessen Sie diesen Herbst einige junge gelbe Bachstelzen, und Sie werden sich überzeugen, dass wir recht haben. *Anthus rufogularis* ist ganz gewiss eine eigene und selbständige Art, die dem Süden angehört. Wir haben mehrere aus Ober-Egypten; auch die jungen Vögel lassen sich gut von *Anthus pratensis* unterscheiden, der auch in Oesterreich nistet und nie eine rostfarbene Kehle bekommt. Dass Sie Spuren des *Tetrao medius* fanden, dass freut mich, Sie müssen nun selbe verfolgen um zu erfahren, was die dortigen Leute für eine Meinung haben, ob sie selbe für einen Bastard, oder für eine eigene Art halten. Halten Sie denn die Anser arvensis des NAUMANN wirklich für eine eigene Art? Ich glaube der Unterschied liegt blos in der

Farbe des Schnabels und das Uebrige ist gleich; vielleicht findet man auch Uebergänge, was nun die Sache etwas zweifelhaft machen könnte.

TEMMINK war nicht mit mir in Ungarn, sondern allein u. z. im Jahre 1818. Ich allein habe die *Sterna leucopareja* entdeckt u. z. in den Morästen an der Bega, ich glaube bei Perlasz. Nach KEYSERLING soll sie mit *Sterna hybrida* PALLAS — Zoogeographia — einerlei sein. TEMMINK war nur 8 Tage am Neusiedler-See. Unter den früheren Naturforschern, die Ungarn besucht haben, ist der berühmte Graf HOFFMANNSEGG besonders aufzuführen; er war in den Jahren 1793—1794 dort, sammelte Vögel und Insecten in den Gegenden von Essegg, Fünfkirchen, Szegedin, Mehadia und Temesvár. Eine Beschreibung seiner Reise erschien im Jahre 1800 in Görlitz bei C. G. ANTON. In Fünfkirchen wurde er arretirt, da er keinen Staats-Kanzlei-Pass hatte; später als er nach Siebenbürgen reisen wollte, hatte er wieder Anstände, man hielt ihn für einen Spion; ich glaube er lebt noch u. z. in Dresden, wo ich ihn 1838 besuchte.

Im Jahre 1804 bereiste mein seliger Vater, Josef NATTERER, Inspector am K. Cabinet, die Moräste des Neusiedler-Sees und der Rabnitz, dann jene bei Szolnok, Csongrád, Szegedin und Kanizsa, ich durfte ihn begleiten; dies war meine erste Reise. Wir entdeckten den damals noch seltenen *Charadrius cantianus* bei Tata, östlich vom Neusiedler-See; bei Szolnok trafen wir den Riesenfrosch und bei Szegedin ein Paar der *Sterna caspia*, die deutlich zu erkennen waren, aber doch zu weit um mit Erfolg darauf zu schiessen.

Viele seltene Vögel brachten wir für das Kais. Kabinet mit. Im folgenden Jahre sammelten wir wieder mit gutem Erfolg in den Sümpfen des Neusiedler-Sees. Im Jahre 1807 besuchte ich nur allein die Moräste desselben Sees, besonders bei Parhagen. Der Zweck war Eingeweidewürmer zu sammeln, wovon ich eine bedeutende Menge zusammenbrachte; ich war auch so glücklich nebst anderen seltenen Vögeln, die seitdem nicht mehr erschienene *Sterna anglica* dort zu erhalten, die in jenem Jahre dort brütete, weil ich Junge und Alte dort erlegte. Ich bereiste dann den Balaton-See von Keszthely bis Tihany, wo ich auch Fische sammelte, und kehrte dann wieder an den Neu-

siedler-See zurück, da die Sümpfe des Balaton gar nicht ergiebig waren. Bei dieser Gelegenheit machte ich auch einen Abstecher an die Drau, bis Warasdin. Im Jahre 1809 war ich im Banat, bereiste die Moräste an der Bega, den weissen Morast bei Etska und Perlasz, die Gegenden bei Oppova, Pancsova und Semlin. Bei dieser Gelegenheit entdeckte ich die *Sterna leucopareja*, jung und alt, letztere schon im Uebergang ins Winterkleid, im folgenden Frühjahr schoss ich aber zwei Exemplare im reinsten Sommerkleid. In demselben Jahre machte ich die Flussreise von Temesvár bis Wien, auf der ich besonders viele entomologische Seltenheiten entdeckte; bald hätte ich vergessen, dass auch Herr von SCHREIBERS im Herbst 1804, als er noch Professor der Naturgeschichte an der Wiener Universität war, die Umgebungen des Neusiedler-Sees besuchte u. z. mit seinem Freund weil. Herrn v. FICHTEL, einem Naturforscher, der schon mehrere Jahre in Indien sammelte; mein Bruder begleitete sie; die späte Jahreszeit war aber nicht mehr günstig.

Von der zweiten europäischen *Glareola* hat nun kürzlich NORDMANN im Bulletin de la Société des Naturalistes de Moscou eine ausführliche Beschreibung gegeben. Er wollte sie *Glareola melanoptera* nennen, jedoch FISCHER benannte sie *Gl. Nordmanni*, er sagt, dass er schon vor mehreren Jahren NAUMANN darauf aufmerksam machte, der aber die Sache unbeachtet liess. Die Art, welche PALLAS als *Glareola pratincola* beschreibt, ist auch die nämliche; er sagt pag. 151 im zweiten Teil seiner *Zoographia «alae subtilis nigrae»*. Der Name *Gl. Pallasii* wäre wohl am passendsten gewesen. Sehen Sie doch, dass Sie mehrere und schöne Exemplare davon erhalten, einige auch für uns. Haben Sie nie frische Pelikane unter den Händen gehabt? Dass es grosse und kleine Exemplare gibt, wird Ihnen bekannt sein; aber welche sind die Männchen, welche die Weibchen? Denn dass dies Geschlechtsunterschied ist, unterliegt wohl keinem Zweifel. Ich glaube die grossen sind die Männchen. Haben Sie darüber keine Erfahrung? . . . Die Fledermaus ist vor der Hand nicht zu bestimmen; könnte neu sein, bei Gelegenheit wird sie nochmals untersucht werden. Ihr Freund

Joh. Natterer.

BREHM CH. L. PETÉNYIHEZ.

Az öreg BREHM halála után is Németország legelső ornithologusai közé sorakozik, ki buzgóságával, fáradhatatlanságával és lényének szeretreméltóságával e tudományzaknak sok hívet szerzett, részben nevelt is.

Renthendorf am 24 Juli 1846.

Teuerster Freund!

Sie haben mir so lange nicht geschrieben, dass ich nicht nur um Ihre Gesundheit, sondern sogar um Ihr Leben besorgt bin und da mir nun meine Sorge nicht länger Ruhe lässt, so schreibe ich Ihnen diese Zeilen und bitte Sie bei unserer alten Freundschaft, mich von Ihrem Befinden recht bald zu benachrichtigen. Gott gebe, dass diese Kunde eine recht erfreuliche sei. Seitdem ich Ihnen nicht schrieb, haben wir verschiedene Schicksale gehabt. Dass meine Frau jahrelang leidend war, habe ich Ihnen früher wohl schon gemeldet. Eine Badercur in Kösen an der Saale und eine Traubencur in Mainz hatte erwünschte Wirkung, doch wurde sie erst durch ihre letzte Entbindung völlig hergestellt. Allein der Tod dieses lieben Kindes, das ein Engel in Menschengestalt war und zu den schönsten Hoffnungen berechtigte, es starb am 20. März d. J., wirkte sehr nachtheilig und beugte meine Frau so sehr, dass sie sich nur langsam wieder erholt hat. Jetzt geht es — Gott sei Dank — wieder gut. Aber was machen Sie? Sie, von dem ich sonst immer von Zeit zu Zeit Nachrichten und sehr viele Beweise von Liebe und Freundschaft erhielt, schweigen jetzt gänzlich und scheinen Ihren alten Freund, der sie so herzlich liebt, ganz vergessen zu haben. Darum schreiben Sie bald und beweisen sie dadurch, dass sie meiner noch zuweilen gedenken. Ich werde mich darüber und über die guten Nachrichten von Ihrem Befinden sehr freuen.

Nun wende ich mich zur lieben Naturgeschichte. Meine Sammlung hat manchen schönen Zuwachs erhalten und wird immerfort vermehrt. Jetzt ist eine Sendung von Athen und vielleicht auch eine von Nord-

amerika unter Weges. Auch hat mir der HERZOG PAUL WILHELM VON WÜRTEMBERG einiges Wertvolle geliefert. Sehr reich war der Herbst 1844 an Zugvögeln. Ich erhielt manches Seltene. Die Nussknacker waren in ganz Deutschland zahlreicher als je; ich erhielt zweiundzwanzig Stück, doch kein *Nucifraga brachyrhynchos*. Im März 1845 schwärmte *Anser segetum* so herum, dass ich vier Stück erhielt. Der vorige Sommer war ausgezeichnet durch grosse Ueberschwemmungen, welche Tausenden von jungen Sumpfvögeln den Tod brachten. Zu Anfang September erschien zum erstenmal hier ein Flug von *Columba livia*, etwa sechsunddreissig Stück.

Wir thaten Alles um Eine zu erlegen, allein vergebens; nach vier Tagen verschwanden sie Alle. Im vorigen Winter blieben *Sturnus vulgaris*, *Ciconia alba* und *Alauda arvensis* zum Teil hier. Das Seltenste, was hier erbeutet wurde, war *Strix margittata* (sic!), eine der *Strix flammea* ähnliche Schleiereule, welche der HERZOG PAUL WILHELM VON WÜRTEMBERG in Egypten entdeckt hat. Ueberhaupt habe ich schon mehrere seltene südliche Vögel aus Deutschland bekommen, namentlich die afrikanische *Strix splendens* aus dem Elsass; *Numenius tenuirostris* aus der Gegend von Gotha, *Budytes melanocephalus*, *cinereocapillus* et *calcaratus* von hier etc. Vor Wochen ist der amerikanische *Falco Chervoac* in Europa erlegt worden. Ein recht brauchbares Buch ist das in Bologna im Jahre 1842 erschienene kleine Werkchen — 97 Seiten — *Catalogo metodico degli Ucelli Europei di Car. L. BONAPARTE, Principe di Canino* etc. Der Text ist lateinisch und recht brauchbar.

Von REICHENBACH in Dresden ist kürzlich erschienen «Die Vögel Australiens», eine recht gute Zusammenstellung der Beobachtungen GOULD's und Anderer. Ein Sohn von meinem Apotheker und Zoolog hat, wenn er erst etwas in der Wolle sitzt, grosse Lust, eine Reise nach Ihrem schönen Ungarn zu machen. Gott gebe, dass er auch Sie gesund trifft. Wenn Sie mir schreiben, worum ich sehr bitte, haben Sie die Güte mir zu melden, was unsere Freunde AEBLY, KUCHTA und Andere treiben, ob sie noch die edle Ornithologie fördern und wie es ihnen ergeht? Ich bitte sie Alle von mir herzlichst zu grüssen. Vor Allem aber bitte ich Sie mich zu benachrichtigen, ob der Unfall, den

Sie auf einem naturhistorischen Ausfluge hatten, dass Sie überritten wurden, Ihrer Gesundheit nicht geschadet hat. Alle diese Dinge machen mich um Sie besorgt. Je älter man wird, desto mehr lichtet sich der Kreis der Freunde, die man hat und eben deswegen hält man die Bleibenden ganz besonders hoch. Ueber Ihre neuen Erwerbungen und Entdeckungen erbitte ich mir auch genaue Nachricht, denn Sie wissen, wie sehr mich Alles interessirt, was Sie treiben. Sehen Sie doch, ob Sie unter den vielen *Glareola torquata*, die Sie erhalten, nicht die *Glareola pratincola* (Naumanni) mit schwarzen Unterflügeldecken finden. Wenn Sie mir vielleicht wieder etwas senden, erbitte ich mir auch *Hirundo—Cecropis—rustica*; die ungarische soll viel kleiner, als die unserige sein. Sehen Sie doch zu, ob sich bei Ihnen nicht Schleiereulen mit hellem, d. h. ins Weissliche fallendem Unterkörper finden; diese erbitte ich mir. Ueberhaupt wären mir Nachrichten über alle diese Dinge sehr interessant. Ihr Pathe empfiehlt sich Ihnen; er ist gross vom Körper, entwickelt sich aber an Geist langsamer, als unsere anderen Kinder, weil er in der Jugend sehr krank war. Er empfiehlt sich dem fernen Pathen herzlichst. Meine Frau und alle unsere Kinder grüssen Sie herzlich und Alle bitten Sie recht bald zu schreiben und durch gute Nachrichten unsere Besorgniss zu heben. Darum leben Sie wohl und schreiben Sie bald Ihrem Sie herzlichst liebenden und um Ihr Wohl bekümmerten

Brehm.

P. S. Zu Anfang des nächsten October versammeln sich die Ornithologen in Dresden, könnten Sie nicht mit an dieser Versammlung Theil nehmen? Das wäre herrlich, machen Sie es möglich.

Renthendorf am 5. September 1853.

Verehrter Freund!

Wenn man nach einem wenigstens zehnjährigen Zeitraum von einem lieben Freunde, den man wegen seines langen Schweigens für todt gehalten hat einen Brief erhält, aus welchem man dessen Leben, Liebe und Wirksamkeit ersieht, so ist das eine grosse Freude und diese wurde mir gestern durch den Empfang Ihres teuren Briefes vom

27-ten August zu Teil. Unser lieber Dr. BRAUNE hat denselben nicht nur richtig übersandt, sondern mich auch zugleich aufgefordert, Ihnen zu schreiben, was aber auch ohne diese Aufforderung geschehen sein würde, weil ich mir schmeichle, dass Ihnen einige Zeilen von mir in Ihrem gewiss oft langweiligen Badeleben nicht unwillkommen sein werden. Gott sei Dank, dass Sie, mein lieber Freund und Gevatter, noch leben und in der lieben Wissenschaft wirksam sind. Gott erhalte Sie und Ihre Kräfte noch lange.

Aber, teurer Freund, geben Sie bald was in den Druck und stellen Sie Ihr Licht nicht unter den Scheffel. Wie viele herrliche Beobachtungen haben Sie gemacht; heraus damit, nicht länger gezögert: «bei Zeit auf den Zaun, so trocken die Windeln» sagt Göthe und daran hat er Recht. Wenn Sie nicht herausgehen mit Ihren Beobachtungen, dann kommt der Tod, nimmt unseren PETÉNYI ohne Erbarmen weg, führt seinen Geist in ein schöneres Land zum Anschau der himmlischen Natur, aber die irdische europäische Welt — ausser Ungarn — weiss nicht, dass ein PETÉNYI gelebt hat. Also frisch an das Werk, ohne Zögerung.

Wir Alle bedauern ausserordentlich, dass die ungünstigen Verhältnisse Sie abgehalten haben zu uns zu kommen; wie würden wir uns Alle gefreut haben; allein das hoffe ich mit Zuversicht, dass «aufgeschoben nicht aufgehoben» heissen soll. Künftiges Jahr kommen wir Ornithologen so Gott will nach Gotha. Ich werde, so Gott Leben und Gesundheit schenkt, Alles aufbieten, um die Versammlung dort glänzend zu machen, weil ich $6\frac{1}{2}$ Jahr auf dem dortigen Gymnasium gewesen bin und viele Verwandte und Freunde in der Nähe habe. Zu dieser Versammlung kommen Sie mit Gottes Hilfe und gehen gleich auf der Herreise über Renthendorf. Von hieraus gehen wir in Gesellschaft meiner Frau und meiner in Jena studierenden Söhne nach Gotha, wo es Ihnen gewiss gefallen wird. Ich will alle meine Kräfte aufbieten, dass Sie die Führer der Ornithologenschaft dort alle sehen, dann sorgen Sie aber bei Zeiten für einen Pass, damit er nicht wieder post festum eingeht. Soviel also davon. Gott schenke uns diese Freude, sie wird auch für Sie ein hoher Genuss sein und solche Genüsse muss man in diesem oft sehr armen Leben hoch anschlagen.

Es freut mich sehr, dass Sie meiner noch in grosser Liebe gedenken und mit unserem lebenswürdigen Dr. BRAUNE so glückliche Stunden verlebt haben. Ich habe ihn im vorigen Jahr in Altenburg gesehen und lieb gewonnen, dass er aber auch mich lieb gewonnen und mit so grosser Aufmerksamkeit unseren Verhandlungen gefolgt, hätte ich kaum zu hoffen gewagt.

Mein Sohn ALFRED wollte aus Egypten über Jerusalem und Constantinopel zu Ihnen kommen, und hatte auch Briefe von LANDBECK, welcher, wie Sie ohne Zweifel schon wissen, im vorigen Jahre nach Chile ausgewandert ist, und von mir an Sie bei sich, allein es war ihm nicht möglich diese Reise zu machen, was er sehr bedauert. Das werden Sie wohl erfahren haben, dass mein älterer Sohn OSKAR, Pharmazeut und Zoolog, besonders Entomolog, auf seiner Reise in Nubien im Nil erkrankt. Sie können glauben, dass ich diesen Verlust nie verschmerzen werde. Mein jüngerer, REINHOLD, welcher Medicin studiert, hat grosse Lust, wenn er etwa noch ein Halbjahr in Wien studieren kann, einmal von dort aus zu Ihnen zu kommen, so Gott will. Wenn Sie wieder Geld für Ihr Museum übrig haben, kaufen Sie meinem ALFRED afrikanische oder afrikanisch-europäische Vögel ab, er hat noch viele herrliche Sachen und auch ich kann Ihnen manches Schöne verkaufen; wenden Sie uns etwas zu und wenn es nicht eher möglich ist, so suchen Sie sich künftiges Jahr, so Gott will, Etwas von uns aus.

Nun teurer lieber Freund, leben Sie recht wohl, antworten Sie mir aber künftig bald und lassen Sie Ihren alten Freund nicht bei Seite liegen.

Meine Frau und meine Söhne grüssen Sie herzlichst und ich bin mit alter Freundschaft und Liebe Ihr

Brehm.

BALDAMUS E. PETÉNYIHEZ.

Nagy korával daczolva, BALDAMUS még ma is egyike a legjobb és legszorgalmasabb ornithologusoknak. Levelei azért becsesek, mert PETÉNYI jegyzeteit látta s így becsüket ismerte.

Cöthen den 16 September 1847.

Hochgeehrter Herr und Freund!

Leider sehe ich mich erst jetzt im Stande meinen mehrfachen Verbindlichkeiten gegen Sie nachzukommen, indem ich erst vor Kurzem meine ungarischen Sachen in meine Hände bekam u. z. durch Schuld meines Begleiters, ausserdem in ziemlich schlechtem Zustande. Ueberhaupt hat mir der Leichtsinn dieses jungen Mannes — Schäfer — sehr viel Schaden verursacht. Doch weg mit den unangenehmen Erinnerungen! Die Reise war ja doch sonst interessant, und zwar nicht wenig durch die Bekanntschaften — vor allen anderen durch die Ihrige, mein verehrter Freund; und wenn ich mich diesmal kurz fasse, so wollen Sie es nicht einem Mangel an freundschaftlicher Gesinnung, sondern an Zeit zuschreiben, da ich zu der in vierzehn Tagen in Halle stattfindenden Ornithologen-Versammlung, noch alle Hände voll zu thun habe. Nun zuerst von dieser. Welcher Jubel für mich, welcher Jubel für die Anderen würde es sein, wenn, etwa den 27-ten September, der «Ungarische Ornitholog» zu mir nach Cöthen käme! Wir holten dann NAUMANN ab, und trafen in Halle THIENEMANN, BREHM, v. HOMEYER, v. LÖBENSTEIN, HERZOG CARL VON WÜRTEMBERG, LICHTENSTEIN, BURMEISTER etc. etc. Welche schönen harmlosen Tage wollten wir hier verleben! Freund! wenn es Ihnen möglich wäre, es wäre doch ein schöner Gedanke!

Für diesmal und den Fall, dass Sie nicht zu uns kommen, schicke ich Ihnen und dem Herrn Director von KUBINYI einige, vorzugsweise nicht ungarische Eier, verspreche Ihnen aber noch mehr zu Ihrer eigenen Auswahl, wenn Sie her kommen. Sie sollen dann aussuchen was Sie wollen!

Aber auch sonst hätten Sie wohl Vorteil von Ihrer Reise, ich meine in Bezug auf Ihre Eier-Publicationen. Sie fänden in Halle oder Leipzig — durch unsere Vermittlung — gewiss einen Buchhändler, der Ihre Arbeit gegen anständiges Honorar verlegte und sie hätten dann doch einigen Nutzen für Ihre mühevollen und langwierigen Studien und Arbeiten.

Ueberhaupt, mein lieber Freund, rate ich Ihnen — und zwar keineswegs aus der Absicht, die mir versprochenen Eier — die Sie mir gegen mein Ehrenwort, keinen literarischen Gebrauch davon zu machen oder machen zu lassen, auch wohl eher geben werden — früher zu bekommen — ich rate Ihnen die Sache möglichst zu beschleunigen; denn ausserdem, dass ich in Wien in Besitz von zwei Eiern von *Nucifraga caryocatactes* gekommen, sind auch — ich weiss nicht durch welche Quelle — andere Deutsche zu den meisten der von Ihnen zuerst aufgefundenen, beschriebenen Eiern gekommen, z. B. THIENEMANN, der *Nomadites roseus*, *Totanus stagnatilis*, *Himantopus* und *Glareola* in mehreren Exemplaren aus der Walachei bekommen hat. Aus Interesse für Sie und gerechter Würdigung Ihrer Bemühungen werde ich *Nucifraga* und *Muscicapa parva* auch so lange geheim halten, d. h. nicht vorzeigen, bis Sie mir die Erlaubniss dazu geben. Ebenso überlasse ich Ihnen gern die Beschreibung etc. der von mir mitgebrachten ungarischen Novitäten z. B. *Ardea egretta*, von denen ich leider nur 9 Stück hatte; *Charadrius auratus (pluvialis)* und *Sylvia fluviatilis*. Nur, wie gesagt, werden Sie sich etwas mit der Publication beeilen müssen, falls man Ihnen hier in Deutschland — worauf Sie doch besonders rechnen müssen — nicht zuvorkommen soll. Kann ich, falls Sie nicht selber herkommen, Ihnen hierbei irgend wie behilflich sein, so stehe ich herzlich gerne zu Diensten und kann die Sachen vielleicht vorteilhaft verkaufen. Ueberhaupt würde ich Ihnen raten, sofort die Publication in einzelnen Fascikeln oder Heften zu beginnen, damit Ihnen nicht gar die wohlverdiente Ehre und der pecuniäre Erwerb entgehe!

D. E. Baldamus.

Diebzig bei Cöthen den 15. Mai 1851.

Verehrter College und Freund!

Dass ich so lange ohne Nachricht von Ihnen geblieben bin, dass ich auf zwei oder drei Briefe keine Antwort erhalten habe, erkläre ich mir aus dem schmerzvollen Geschicke, das Ihr edles Vaterland getroffen hat. Jetzt wird wohl die Correspondenz wieder ungehemmt sein und dass Sie noch leben und gesund sind, erfuhr ich von Herrn NATTERER, an den Sie neulich geschrieben, dass Sie wieder einen *Nomadites roseus* erlegt. Auch die Hefte unserer ornithologischen Zeitschrift «*Naumannia*», die ich Ihnen geschickt, sind demnach wohl nicht in Ihre Hände gekommen? Ich glaube, dass ich die BRAUNMÜLLER'sche Buchhandlung damit beauftragt hatte.

Wie steht es denn mit Ihren ornithologischen Arbeiten? So viel Mühe, Arbeit und Kosten wollen Sie doch nicht vergebens angewendet haben; so viel Neues der Wissenschaft doch nicht vorenthalten? Ich werde es Ihnen in Deutschland etc. absetzen, wenn es in Ungarn nicht geht!

Und Ihre Eiersammlung? Die meinige ist an europäischen Arten jetzt wohl die reichste, wie mir neulich eine Reise durch Deutschland, Belgien und Frankreich bewiesen und ich kann Ihnen jetzt herrliche Sachen abgeben, da ich in Paris auch viele südeuropäische Seltenheiten acquirirte.

Geben Sie mir nur ein Verzeichniss Ihrer Desideraten und Doubletten. Von letzteren wären mir einige oder wenigstens ein Exemplar von *Nomadites roseus*, *Fringilla erythra* und *rosea*, *Muscicapa parva*, *Turdus saxatilis*, *Nucifraga caryocatactes*, *Totanus stagnatilis* sehr erwünscht.

Am liebsten wäre es mir und uns Allen, wenn Sie selber nach Berlin kämen. Die Kosten dieser Reise könnte ja ihr Museum tragen und käme dabei gewiss nicht kurz. Sie holten dann Herrn NATTERER in Wien ab und würden sich in Berlin gewiss amusiren, abgesehen davon, dass Sie für sich und Ihre Anstalt Ideen und Material sammeln dürften.

Wie wollte ich mich freuen Ihnen ihre persönliche und die edle

Gastfreundschaft Ihres leider so unglücklichen Vaterlandes erwidern zu können. Kommen Sie doch wenn es irgend möglich ist! . . . .

Und nun mein verehrter Doppelcollege — denn ich bin jetzt was Sie früher waren: protestantischer Geistlicher — Gott befohlen und die Hoffnung nicht sinken lassen, mit der ich Sie in Berlin zu finden mich tröste.

In aufrichtigster Hochachtung und Ergebenheit Ihr

E. Baldamus.

Diebzig am 8. Juli 1851.

Hochverehrtester Freund!

So sehr mich einerseits Ihr lieber Brief erfreut hat, da er mir den besten Beweis liefert, dass Sie und die mir so hoch verehrte Familie КУБЫШЬ vor bedeutenden Schlägen des Schicksals, das so manche Ihrer edlen Landsleute getroffen, verschont geblieben sind; so sehr ich mich selber wieder freue einmal wieder Antwort — und so freundliche Antwort von Ihnen erhalten zu haben —: so sehr hat mich auch andererseits die daraus gewonnene Ueberzeugung geschmerzt, dass Sie, wenn ich mich nicht auf Gelegenheitsbesorgung eingelassen hätte, unserer Einladung nach Berlin Folge gegeben haben würden; dass ich Sie wiedergesehen, dass Sie alle bedeutenden Ornithologen Deutschlands kennen gelernt haben würden! Indess, Sie haben Recht! Was hilft hernach alles Klagen? Das nächste Mal wären Sie wahrscheinlich nicht gleich wieder nach Deutschland gekommen, und doch wird die nächste Jahresversammlung in dem romantischen Altenburg in Thüringen jedenfalls innerlich und äusserlich glänzender und gemüthlicher werden; darauf haben wir uns Alle das Wort gegeben, und selbst die weit hergekommenen Fremden aus Galizien, Dänemark etc. haben ihre Wiederkehr verheissen! Also darauf gerüstet, mein wackerer Freund, und wahrscheinlich haben wir auch ein Doppelfest, das der Grundsteinlegung zu Johann Andreas NAUMANN'S Denkmal in Cöthen.

Leider bin ich nicht im Stande, Ihnen sogleich die erschienenen vier Hefte der «Naumannia» zu schicken, da ich augenblicklich nicht einmal selbst alle vier habe. Sie kommen indess auch bald wieder in meine

Hände und jedenfalls werde ich sie sogleich für Sie bestellen, um sie Ihnen mit nächster Gelegenheit zusenden zu können. Aus beigegehendem *Conspectus* werden Sie Tendenz etc. der Zeitschrift ersehen, die schon lange auf Beiträge Ihrer Feder harrt und kein Mensch in Europa kann so viel Interessantes liefern, als gerade Sie. Also, verehrter Freund, frisch daran, und schicken Sie bald eine Arbeit, monographische Bearbeitungen oder in Notizform, mit oder ohne Abbildungen — für deren würdige Ausführung der Verleger rühmliche Sorge trägt. — Ob *Pyrrhula rosea* ? bekannt und abgebildet ist, kann ich insofern nicht sagen, als ich nicht weiss, ob dies seit Jahresfrist der Fall ist. Doch zweifle ich sehr daran, dass das Weibchen, dieses selbst in Sibirien seltenen Vogels bekannt oder gar abgebildet wäre, da ich doch sonst wohl Was davon gehört hätte. In dem neuesten französischen Werke von Professor DEGLAND steht: «Femelle inconnue»! Also geben Sie uns Beschreibung und Abbildung als Zierde des nächsten Heftes und zum Ruhm des eifrigen Entdeckers. Bisher haben wir freilich kein Honorar verlangen können, da es lediglich darauf ankam, ein Organ zu gründen und zu halten. Indess für die Zukunft scheint kein Zweifel mehr zu sein, dass wir unsere Arbeiten auch bezahlt erhalten. Alles übrige werden Sie in den Heften selbst finden — Berichte über die Versammlungen etc.

Ich habe mich vorzugsweise mit der Oologie beschäftigt und bin darin bereits zu einer Autorität avancirt; wie denn meine Bestrebungen für die Ornithologie überhaupt in Berlin mehr als gebührende Anerkennung fanden. Aber ich habe auch freilich meinem Studium bedeutende Opfer an Geld und Zeit gebracht und seit meiner Reise zu Ihnen, mehrere grössere Reisen — nach Frankreich, Belgien, Dänemark — gemacht und fleissig studirt und gesammelt. Deshalb interessiert mich auch besonders die Oologie, die einen keineswegs untergeordneten Platz in der Naumannia einnimmt und für deren wissenschaftliche Anerkennung ich nach Kräften gewirkt habe. Meine Sammlung dürfte jetzt wohl die bedeutendste in Europa sein und wie ich für ihre Bereicherung fortwährend wirke, kann ich auch die Zeit nicht erwarten, diejenigen Läden ausgefüllt zu sehen, deren Besetzung im Reiche der

Möglichkeit liegt. Und darum, mein teuerster Freund, lassen Sie mich nun nicht länger auf die Mitteilung der schon mündlich versprochenen ungarischen Eier warten, die Sie mir auch jetzt erneuern. Sie werden in der Naumannia lesen, wie ich Ihnen uneigennützig gegen Andere das Prioritätsrecht gerade bei jenen Species gewahrt habe, indem ich Ihre betreffende Arbeit lobte und deren verzögertes Erscheinen beklagte.

Wollen Sie aber auch jetzt noch nicht *Nucifraga caryocatactes*, *Totanus stagnatilis* abgeben, so riskiren Sie wirklich den Wertverlust, wie z. B. *Muscicapa parva* bereits in vielen Sammlungen zahlreich verbreitet ist. Noch ist es Zeit, noch biete ich Ihnen annehmbare Tauschbedingungen an und verpflichte mich ausdrücklich, diese Eier weder beschreiben noch zeichnen zu lassen, oder es selbst zu thun, bis Sie Ihre Arbeit veröffentlicht haben. Wenn es Ihnen in der That an der Bereicherung Ihrer Sammlung gelegen ist, so müssen Sie zur rechten Zeit nicht nur von zwei Exemplaren eines abgeben können, sondern sogar *Unica*, die Sie wieder erlangen können. Das ist mein Princip und ich habe keinen Schaden davon gehabt. *Pyrrhula erythrina*, *Nucifraga caryocatactes* und *Totanus stagnatilis* werden und müssen Sie wieder bekommen, da alle drei Arten ziemlich häufig in ihrem Vaterlande sind, desgleichen *Pastor roseus*.

Ihrem Wunsche gemäss folgt denn auch mein Verzeichniss, nicht nur meiner Doubletten sondern auch meiner *Unica*, mit einem Worte, meiner ganzen Sammlung anbei. Bezeichnen Sie was Ihnen fehlt, in wie viel Exemplaren Sie wünschen und senden Sie mir ein ähnliches Verzeichniss Ihrer Sammlung zurück; mit den etwa verlangten Eiern werde ich Ihnen dann die Naumannia beipacken. So viel in der Eile über unsere Wissenschaft, da ich soeben erst von einer Reise nach Mecklenburg zurück bin und viel Correspondenzen aufzuräumen habe.

Familienangelegenheiten betreffend, haben Sie richtig vermutet, mein lieber Freund! Ich bin allerdings Gatte seit zwei Jahren und habe soeben auch das zweite Töchterchen bekommen. Möchten Sie, falls Sie es noch nicht sind, in dem ehelichen Glücke das Fundament und den Angelpunkt des Lebensglückes finden. Freilich habe ich eine ge-

wisse junge Dame in Ihrer Nähe lange nicht vergessen können und Ihre Erinnerung hat die alten Wunden wieder aufgerissen, gar manches Leid, gar mancher Ton schwang sich weit weg, dahin, wo die lebenswürdigste Anmut und jungfräulich milde Grazie — — doch es ist ja vorbei! Ich bin glücklich genug, dass sie sich meiner zuweilen erinnert hat. Möge sie recht, recht glücklich sein an der Seite ihres künftigen Gatten, der ja ein Magyar ist d. h. ein braver, ritterlicher Mann. Wollen und dürfen Sie Fräulein K. meine glückwünschenden Grüsse bringen. Auch dem würdigen und lieben Herrn von KUBINYI und Fräulein Tochter, so wie allen braven Ungarn meine dankbare Empfehlung und erfreuen Sie mich recht bald mit einem lieben Briefe, den erstens: Manuscript für die Naumannia, zweitens besonders drei Eier, wenn nicht mehr, begleiten und seien Sie freundschaftlichst umarmt von Ihrem ergebenen Freunde
E. Baldamus.

Zu Mitgliedern unserer Ornithologen-Gesellschaft darf ich Sie und Herrn Director von KUBINYI doch wohl einschreiben, damit Sie gleich mit in die erste Liste kommen, die jetzt schon einige vierzig Deutsche und Ausländer zählt. Die Pflichten der ordentlichen Mitglieder beschränken sich lediglich auf einen Jahresbeitrag von 1 Reichsthaler = 1½ Gulden C. M.

Diebzig, den 30. September 1852.

Dass Sie mir so nahe gewesen sind, ohne mich zu besuchen, nur fünfviertel Stunden von mir, das hat mir schmerzlich leid gethan. Und noch dazu war ich in Cöthen, kam denselben Abend, als Sie abgereist waren, nach Ziebigk! War es denn wirklich unmöglich, nur noch *einen*, *einen* Tag zu opfern, damit ich Sie nach so langer Zeit einmal wiedersehe, Ihnen wenigstens einigermaßen die Gastfreundschaft wiedererweisen konnte, die Sie mir in Ihrem edlen Vaterlande bezeigt haben! Und dass Sie nach Altenburg gewollt haben, wo Sie sich gewiss amüsirt haben würden, und wegen zu später Ausfertigung des Passes, verhindert wurden, das ist doch wahrlich eine unangenehme Geschichte! Auch würde Sie meine Sammlung,

welche man nach der THIENEMANN'schen sehen kann, gewiss interessiert haben. Ohnedem hatte ich mir schon vorgenommen, an Sie zu schreiben, was wir dann mündlich abgemacht haben würden. Wäre ich ein Fatalist, so würde ich mich dabei beruhigen können: das Schicksal hat es so gewollt! Aber so!

Indess ist ein Trost, dass Sie, wie unser alter, guter NAUMANN sagte, vielleicht nach Halberstadt kommen. Aber dann, Freund, richten Sie sich nur gleich auf acht Tage «bei mir» ein. Es lebt sich auch hier ganz gut und gemütlich. Wollte Gott, diese Luftschlösser würden einmal Wirklichkeit!

Nun, mein würdiger Freund und Doppel-College, habe ich aber eine Bitte, die ich eben gern mündlich mit Ihnen abgemacht haben würde! Ich will diesen Winter nun ernstlich an meine lange vorbereitete europäische Oologie, Handbuch der Oologie der Vögel Europas gehen. Ein solches wissenschaftlich gehaltenes über dem Besonderen das Allgemeine — und vice versa — nicht vergessendes, billiges und nicht zu gross angelegtes Werk über die europäischen Vogel-Eier, ist in der That Bedürfniss, wie ich denn dazu durch Buchhändler und meine vielen ornithologischen Freunde vielseitig aufgefordert worden bin. Dass ich mich nun bestreben muss, alles bekannte Material zusammenzubringen, zu sichten und zu ordnen, dass ich zu diesem Zwecke die ganze einschlagende Literatur Europas — die glücklicherweise nicht allzu gross ist — befragen müsste, brauche ich Ihnen, dem ausgezeichneten Fachgelehrten, nicht erst zu sagen. Ich habe mich deshalb auch an alle mir bekannten in- und ausländischen Oologen um Rat und That gewendet und wende mich damit auch an Sie, mein verehrter Freund. Sie sind im Besitze einiger Raritäten, die Sie, dessen bin ich überzeugt, willig zu ernstem, wissenschaftlichem Zwecke darbieten werden. Sie wissen, wie ich es in der Naumannia beklagt habe, dass Sie noch immer Ihre unter mannigfachen Opfern gemachten Entdeckungen und Beobachtungen fertig, und doch der Welt unzugänglich in Ihrem Pulte liegen haben. Sie haben sich durch diese langen Zögerungen bereits manches Entdeckungs-Prioritätsrecht durch Undankbare rauben lassen, Sie können sich also den-

ken, dass ich nicht zu diesen gehören mag, über die ich ein hartes Urteil soeben fällt. Wenn ich Sie um die Uebersendung einiger Eier resp. Nester und Notizen über die Fortpflanzungsgeschichte mehrerer ungarischen Raritäten bitte, mit der offen ausgesprochenen Absicht, sie für mein projectirtes Eierwerk zu benützen: so ist wohl so viel klar, dass ich dabei nicht beabsichtigen kann, mich mit fremden Federn zu schmücken. Im Gegenteile, werde ich Ihnen, indem ich nicht nur meine Quelle angebe, sondern auch — was mir doppelt lieb sein würde, diese selbst reden lasse — ich werde Ihnen dadurch für alle Zeiten Ihre wohlverwobenen Rechte wahren, die Sie vielleicht ohnedem, wenn Sie Ihr selbstständiges Werk nicht bald herausgeben, bald verlieren könnten. Schicken Sie mir also, mein lieber College, wemöglich recht bald die unten bezeichneten Eier und Nester zum Beschreiben und, wenn Sie wollen, ausführlich Ihre nidologischen Beobachtungen, oder wenigstens auszugsweise. Dass ich Porti und Risiko der Versendung trage, versteht sich von selbst. Vielleicht haben Sie die Vögel an NAUMANN noch nicht abgesendet und können dann beides zusammenpacken. Dass ich eben so gern einige Ihrer Doubletten, Seltenheiten kauf- oder tauschweise acquirieren möchte, wissen Sie bereits, und sehe ich, wenn Sie darauf eingehen wollen, Ihren freundlichen Vorschlägen entgegen. Ich bin im Besitze mancher kostbaren Unica und habe viele seltene Sachen ganz allein und an Leute, welche es zu würdigen wissen, abzugeben; kaufe aber allerdings lieber haar.

Was ich nun aus Ihrer und Herrn von KUBINYI's oder Ihres Museums Eiersammlung — also zunächst zur Ansicht und Beschreibung — wünsche, ist folgendes:

1. Das Ei von *Vultur cinereus*, in der Gefangenschaft gelegt, gefleckt, das Sie bei meiner Anwesenheit von einem Menageriebesitzer erhielten, um es zu vergleichen mit dem in der Wildniß gelegten.
2. Die Eier von *Aquila imperialis*, die zu Ihrer Disposition stehen.
3. Die Eier und das Nest (?) von *Nucifraga caryocactes*.
4. Eier und Nest von *Nomadites roseus*.
5. Die rundlichen einfarbig-spangrünen Eier, welche Sie bei mei-

ner Anwesenheit aus den Karpaten erhielten und die wir für solche von *Accentor alpinus* hielten.

6. Die Eier vom *Totanus stagnatilis*.

7. Die Eier vom *Himantopus melanopterus*; wenn Sie deren haben, wie ich denn überhaupt gern einmal jetzt, nachdem ich in Dänemark, Holland, Belgien, Frankreich und Deutschland die besten Eiersammlungen gesehen haben, wieder die Pester sehen möchte. Wollen Sie daher die Gelegenheit benützen, Ihnen zweifelhafte Species zu bestimmen, so senden Sie solche mit: wenn es möglich ist, das darf ich ja wohl behaupten, so wird es mir möglich sein; denn mehr in den Nestern, aufs Feld, Baum und Sumpf, und mehr in den Sammlungen hat doch wohl kein Ornitholog gekramt! Vergessen Sie auch nicht, mein lieber Freund, mir Näheres über Ihr eigenes Sein, wie über das der hochverehrten Familie v. KURBYT freundlichst mitzutheilen, und erlauben Sie bald mit Erhöhung der dringenden Bitte Ihren aufrichtig ergebenen

E. Baldamus.

Ich habe Ihren Namen in das Mitglieder-Verzeichniss der deutschen Ornith. Gesellsch. aufgenommen. Schicken Sie doch Manuscript für die «Naumannia»! Es wird jetzt anständig honorirt!

Diebzig bei Cöthen den 30. Juli 1853.

Hochverehrter Herr und Freund!

Anbei habe ich in meiner Eigenschaft als Secretär die Ehre, Ihnen Ihr Diplom als Mitglied unserer Gesellschaft zu übersenden, und hätte, um mit Ihnen zu Ende zu sein, nur noch die Bitte hinzuzufügen, einen Taler — 1½ fl. Conv. M. — an mich oder den Cassier einsenden zu wollen und könnte nun zeichnen

Diebzig etc. etc.

E. Baldamus.

etc. etc.

Aber trotzdem, dass Sie drei meiner Briefe keiner Antwort gewürdigt; trotzdem, dass Sie eine halbe Meile von meinem Wohnorte

gewesen, ohne mir die ersehnte Gelegenheit zu geben, Ihnen die mir erwiesene Gastfreundschaft wenigstens einigermaßen zu vergelten; trotzdem und manchem Anderen will ich, als Geistlicher, doch nicht Böses mit Bösem vergelten: — und schreibe doch noch einmal, um wenigstens zu hören, was Sie machen und wie sich die Familie des Herr von KUBINYI befindet, ob sich ihre trefflichen und mühevoll erungenen ornithologischen Beobachtungen noch immer im Pulte befinden, ihr gutes Geld gefressen haben und noch fressen und ob Sie sich wirklich von Fremden die Früchte Ihrer Arbeit schliesslich ganz wegschnappen lassen wollen.

Ich habe Sie dieserhalb bereits auch öffentlich in unserer Zeitschrift, der «Naumannia» haranguirt, um wenigstens das Publikum darauf aufmerksam zu machen, dass Sie thätig, und mit Erfolg thätig gewesen sind; ich habe gewarnt, gedroht, angeboten: — Alles, Alles vergeblich. Ich glaubte, Sie seien mit der Menschheit und Ornithologie total zerfallen: aber Freund NAUMANN sagt mir, dass er Sie an Leib und Seele frisch gefunden.

Nun denn: quousque tandem abutere Petényi patientia nostra? Wie lange sollen wir noch über so viele interessante Dinge im Unklaren bleiben, die Ihnen seit Jahren bekannt sind? Wie lange wollen Sie ungerecht — ein wahrer Heautantimorumenos — gegen Sich selbst, ungerecht gegen Ihre Freunde, gegen das Publikum, gegen das Vaterland, gegen die Wissenschaft bleiben? Nicht eine Catilinarina, eine potenzierte Philippica möchte ich gegen Sie losdonnern, wenn nur das Donnern gelänge und fruchtete!

Ganz im hohen Ernste, Freund, den ich ehre und hochachte, Sie thun Sich und der Wissenschaft im gleichen Grade unrecht. Setzen Sie mir einmal wenigstens Verhältnisse und Gründe auseinander, vielleicht kann ich raten, vielleicht kann ich helfen und ich versichere Sie bei der echt magyarischen Gastfreundschaft, welche Sie und Ihre Nation mir erwiesen, wenn ich es kann, bin ich gern zu möglichen Opfern bereit: das ist keine Phrase.

Ich habe schon oft daran gedacht, Ihre Beobachtungen vielleicht nebst den Abbildungen deutsch in der «Naumannia» zu geben, was

Sie nicht hindern kann, das Ganze in Sonderdruck deutsch und magyarisch zu geben. Mein Verleger würde Ihnen die nötigen 300—400 Tafeln abkaufen, ich Ihnen ein Honorar von zwei Louis'dor per Bogen bewilligen, so dass Sie doch zunächst wieder zu Ihren Kosten kommen würden. Ich habe diesen Gedanken Ihnen auch bereits mitgeteilt, aber ohne Antwort zu erhalten. Es liegt mir jetzt von einem Slaven Manuscript über eine Reise nach Ungarn vor, und ich werde noch zwei Berichte von einem Wiener und einem Gothaer Reisenden erhalten: aber aus Rücksicht auf Sie, will ich noch Nichts ins nächste Heft aufnehmen um Ihnen Zeit zu möglicherweise von Ihnen zu treffenden Entschlüssen zu lassen. Aber antworten Sie mir möglichst bald, was Sie zu thun gedenken!

Die diesjährige Versammlung in Halberstadt war nach der Cöthenschen die besuchteste und zählte einige und vierzig Mitglieder. Dennoch wurde verhältnissmässig wenig ausgerichtet wegen schlechten Präsidiums an den beiden letzten Tagen. Das nächste Jahr gehen wir nach Gotha, dessen edler Herzog Ehrenmitglied unserer Gesellschaft ist. Wenn Sie doch eine Badereise hierher machen könnten!

Erhalten Sie denn die «Naumannia» regelmässig? Und haben Sie keine Arbeiten, Notizen etc. für dieselbe? Ich bewillige Ihnen hiemit 10 Reichstaler — 15 fl. C. M. — Honorar per Bogen für alle Ihre ornithologische Arbeiten. Senden Sie nur fleissig zu!

Wächst denn Ihre Eiersammlung noch tüchtig? Die meine dürfte jetzt wohl die erste sein, was die europäischen Species betrifft. Und doch fehlt mir noch ein sicheres Ei von *Totanus stagnatilis*!

Ich möchte gern solche und manche andere von Ihnen gegen gutes baares Geld von Ihnen kaufen, oder gegen andere Seltenheiten eintauschen. Versprochen haben Sie's mir eigentlich schon mündlich! So bin ich z. B. in dem Besitze von acht Eiern von *Pica cyanea* aus Spanien, den ersten in Sammlungen gekommenen. Doch ich habe schon zu lange geschwätzt und weiss nicht einmal, ob es Ihnen überhaupt recht ist, obschon ich nicht weiss, wie ich Sie irgend beleidigt haben könnte: wissentlich und geflissentlich wenigstens nicht. Und ist es wirklich nicht der Fall, so beweisen Sie es, verehrter Freund

dadurch, dass Sie recht bald und freundlich antworten Ihrem ergebensten Freund

E. Baldamus.

SCHLEGEL H. LEVELE PETÉNYIHEZ.

Ez a levél nem szorúl bővebb magyarázatra. Kiváló érdekel bir többek között az a hely, a hol Schlegel írja, hogy a holland solymászok Magyarorszáig is elkalandoztak a Kerecsen sólyom fiakért s hogy kiszedték azt az ósrégi fészket is, mely Dévény szirtfokán ma is áll s a melyből CHERNEL ISTVÁN csak nemrég szerzett fiakat.

Leyden, 1. October 1853.

Teuerster Herzensfreund!

Der Tag, an welchem mir Rat LAGEMANS Deinen Brief aus Karlsbad überbrachte, war für mich einer der freudigsten, die ich seit langer Zeit gehabt hatte. Welche Erinnerungen, welche Gefühle dieser Beweis Deiner herzlichen Freundschaft in mir anfachte und erweckte, kann ich Dir nicht beschreiben. Als ich Deinen Brief zu Hause im Familienkreise verlas, kamen allen die Tränen in die Augen, und meine Freunde, welchen ich ihn mittheilte, freuten sich alle, dass ich einen solchen erprobten und treuen Freund besitze. Es möge dies dir beweisen, dass Du hier schon bekannt warst, ehe Dein Schreiben eintraf. Und wie sollte ich je vergessen haben, was ich Dir verdanke. Du nahmst dich meiner zu einer Zeit an, wo ich noch alles zu lernen hatte und den Schätzen, welche Du mir gabst, konnte ich nichts entgegensetzen als den guten Willen und Eifer, sie würdig zu schätzen und anzunehmen. Die Lehren, welche Du mir über den moralischen Zustand des Menschen gabst, sind für mich auf mein ganzes folgendes Leben vom grössten Einfluss gewesen und wurzelten um so tiefer, weil sie aus der reinen Quelle der Freundschaft entsprangen und in den Hauch der Poesie getaucht waren, welche unser Zusammenreffen und Zusammenleben umgab. Jene Tage waren recht geeignet reine und edle Gefühle bis zum Enthusiasmus zu steigern, und ihr Andenken unvergesslich zu machen. Und dies geschah auch; denn

noch heute schweben mir die schönen Zeiten unseres Zusammenseins so lebhaft vor Augen, als ob sie erst gestern entschwunden wären.

Aber warum schrieben wir uns nicht eher? Dies ist mir ein Rätsel! Denn das Vornehmen Dir zu schreiben, habe ich tausendmal gehabt. Lass' uns aber nicht darüber nachgrübeln und lieber in der Folge dahinstreben, dass wir einander nicht bloß lieben, sondern es uns auch sagen. Dies aber sei nur eine vorläufige Uebereinkunft, bis wir uns wiederschen. Denn wiederschen und bald wiedersehen müssen wir uns. Es ist dies mein schlichster und innigster Wunsch. Nur einmal, u. z. im Jahre 1850, als ich mit BONAPARTE in Berlin war, war ich nahe daran Dich mit einem Besuche zu überraschen, aber die politischen Wirren und der Gedanke an das umständliche *Passwesen hielten uns zurück diesen Plan auszuführen. Jetzt kann* und darf ich aus vielen Ursachen nicht daran denken die Reise zu Dir zu machen; denn wer Frau und Kinder hat, hört auf sein eigener Herr zu sein. Ich rechne also auf Dein Entgegenkommen. Du bist in allem, was nicht Dein Amt betrifft, unabhängig und von Sachsen aus, wohin zu gehen Du ja beabsichtigst, ist es nur noch ein Schritt bis Holland. Denn von Leipzig führt Dich die Eisenbahn in fünfzehn Stunden und für eine sehr geringe Summe nach Oberhausen oder nach Düsseldorf und von da gehen täglich Dampfbote nach Holland ab, welche den Reisenden für ein Paar Gulden nach Rotterdam bringen. Von da aus bist Du in einer Stunde bei mir, wo Du natürlich gleich absteigst. Ich bewohne mein eigenes, überflüssig geräumiges Haus mit meiner Familie allein, Du bist also zu jeder Stunde willkommen und der Gang unserer Haushaltung wird nicht im Geringsten gestört oder verändert, wenn Du auch ein Jahr hier bleibst. Ein Besuch in Holland würde auch, abgesehen von der Freude des Wiedersehens, sonst vielfache Genüsse anbieten. Das Land ist unendlich reich an Schätzen der Wissenschaft und Kunst. In unserem Museum allein und im Tiergarten zu Amsterdam würdest Du reichen Stoff zur Betrachtung finden. An unseren Seeküsten und in unseren Morästen und Rieden, würden wir als Ornithologen Genüsse suchen, welche

Dir Dein Geburtsland nicht bieten kann. Holland ist gewiss ein höchst eigentümliches Land, aber eigentümlich ist seine eigene Weise. Der Holländer ist höchst bieder und praktisch, aber das Streben nach dem Wirklichen unterdrückt schon früh den poetischen Sinn meist bis dahin, dass Enthusiasmus als etwas Lächerliches betrachtet wird und es zur Unsitte wird, wenn sich zwei Männer umarmen und küssen. Aber es hat ja jedes Volk seine eigenen Sitten, und da diese immer irgend eine tiefe Ursache haben, so ist dies gerade für den Denker interessant, sie aufzusuchen.

Die Mitteilungen über Deinen Lebenslauf, seitdem wir uns verliessen, waren mir grösstenteils neu und erregten bei mir die innigste Teilnahme. Von deinen Schriften ist uns leider nie etwas, nicht einmal im Auszuge zu Gesichte gekommen. Auch das Holländische ist fast eben so wenig verbreitet, als das Magyarische und Vieles, was wir hier thun, geht für die Wissenschaft verloren, wenn wir uns nicht einer fremden Sprache bedienen.

Ich habe Vieles geschrieben, aber auf meinen Werken ruht eine Art Fluch. Die meisten verursachten mir grössere Unkosten, als es meine Mittel gestatteten. Zwei meiner Herausgeber machten, ehe die Werke erschienen, banquerott und ein dritter starb, weshalb ich am Ende mein eigenes Exemplar kaufen musste, um nur meine Werke selbst zu besitzen. Mein grosses Falkenwerk hat ein fast ähnliches Schicksal gehabt. Ich habe sieben Jahre daran gearbeitet, siebenhundert gute Gulden dabei verloren und da mein Herausgeber bis jetzt noch ein Deficit von siebentausend Gulden daran hat, so darf ich gar nicht daran denken, dass ich je über Exemplare verfügen kann. Durch die prachtvolle Ausführung und das Riesenformat ist es freilich teuer geworden. Aber der Gegenstand und der Umstand, dass es unserem König, der sich sehr dafür interessirt, dedicirt ist, erforderten ein solches Aeusseres. Es ist nun vollständig unter dem Titel «*Traité de Fauconnerie*» erschienen. Fürst Trautmannsdorf, der, wenn ich nicht irre, in Deiner Nähe wohnt, besitzt das Werk.

Nach Oesterreich sind, wie ich glaube, nicht mehr wie vier fünf Exemplare gegangen. Ich arbeite jetzt an einem Handbuche der Zoo-

logie und einer Naturgeschichte der Niederländischen Vögel, beide in holländischer Sprache. Wie lasse ich Dir am Besten etwas zukommen, wenn ich etwas für Dich habe? Durch Buchhändler-Gelegenheit über Leipzig, oder mit den Schriften, welche unsere Akademie der Wissenschaften an die zu Wien schickt?

Dein Andenken, die walachische Mütze, ist leider schon in den ersten Jahren verloren gegangen. Ein mir befreundeter Student aus einer unserer angesehenen Familien nahm sie eines Abends spät mit, um sich, da er seine Mütze verloren hatte, in der Kälte seinen Kopf zu schützen. Einige Tage darauf holte ihn sein Vater von der Universität weg und er wurde durch höheren Einfluss in die Hauptstadt als Cassenverwalter versetzt; bald aber ging er durch und mit seiner Casse verschwand auch die Mütze, die für ihn keinen, für mich grossen Wert hatte und die ich auch nie wieder zurückerlangen konnte. Die Mütze ist also nicht mehr da; aber ihr Schicksal ist nicht vergessen und am wenigsten ihr Geber.

Während ich dieses schreibe, fallen mir auch unsere übrigen magyarischen Freunde in Wien ein, aber leider nicht mehr ihre Namen, mit Ausnahme des SVIATKO, der so schön *e batta* und *Enie* . . . *Tā-rām-lā-lā* zu sagen pflegte. Werde nicht böse, wenn ich Eure schöne Sprache so verstümmle, es ist aber noch das Einzige, was ich davon weiss und was ich in früheren Zeiten, als ich hier noch studierte, zuweilen anbrachte, wenn sogenannte ungarische Doctoren vorbeigingen, die, alsdann in den Harnisch gejagt, wieder besänftigt wurden, indem wir sie auf's Zimmer mitnahmen und traktierten. Ich habe es tausendmal bereit nicht magyarisch gelernt zu haben, allein es fehlte mir damals die nötige Vorbildung und Zeit. Das schöne Wort *minjō* — (wahrscheinlich mi *ō?* was ist er?) — oder etwas ähnliches von dem Munde einer Dame, wo Du mich einführtest, klinget mir immer noch im Ohre und wäre ich jetzt bei Dir, ich würde gleich noch anfangen die Sprache meines Grossvaters zu erlernen. Denn Du wirst dich noch meiner Erzählung erinnern, dass mein Grossvater in Deinem Vaterlande geboren wurde, und zwar, wie wir erst kürzlich aus aufgefundenen Papieren in meiner Vaterstadt erfuhren, auf

den Gütern des Grafen Batthiany, wo mein Urgrossvater um 1750 Verwalter oder etwas Aehnliches war, und der dem damaligen Grafen auch Unterricht gegeben hatte. Mein Ahne war nämlich im bayrischen Erbfolgekriege, anno 1740, den er als französischer Freiwilliger mitmachte, als Kriegsgefangener des Grafen Batthiany nach Ungarn transportirt worden und war auf den Vorschlag des Grafen in dessen Diensten geblieben.

Nun zu den Vögeln. Wir könnten allerdings manches aus Ungarn auch hier gebrauchen und wir könnten im Tausche dafür indische Vögel ablassen. So fehlen uns z. B. schöne Reihen des Silberreiher, des sogenannten Lannerfalkens, eigentlich *Falco sacer*, den einer unserer Falkoniere schon bei Pressburg aus dem Neste genommen hat, und andere Sachen mehr. Hast Du den sogenannten *Accentor montanellus*, wie er im Wiener Museum steht, nicht wieder aufgefunden? Kannst Du mir nicht, wenn auch nur schriftlich, das Verzeichniss der ungarischen Vögel mitteilen und angeben, welche Du besorgen könntest? Sind lebende Pelikane, Silberreiher oder andere auffallende Vögel bei Euch zu haben und könnten sie schnell hierher transportirt werden? Der reiche zoologische Garten zu Amsterdam hat zwar mehrere Pelikanarten, aber vieles Andere fehlt. Mancherlei wurde von Triest aus geschickt, auch Amphibien, aber nicht in hinreichender Menge. Sollten sich Händler bei Euch finden, so bitte ich um ihre Adresse.

Und nun wird es für diesmal Zeit aufzuhören. Schreibe mir recht bald wieder und gewähre mir die Bitte, Dich recht bald hier zu sehen. Meine Frau und drei Kinder, die sich alle innig freuen werden, Dich kennen zu lernen, fügen ihre Bitten zu den Meinigen. Beglücke uns daher, wenn auch vorläufig nur mit dem Versprechen, sobald als Du kannst, und es die Jahreszeit erlaubt, in die Arme deines Dir ewig und aufrichtig treuen Freundes zu eilen.

H. Schlegel.

STETTER F. V. PETÉNYIHEZ.

STETTER kincstári mérnök s PETÉNYI kebelbarátja, az ornithológiában pedig tanítványa volt. A Királyhágón túl iskolát alapított. Tanítványainak egyike CSATÓ JÁNOS, ki ez országgrész legteljesebb gyűjteményét bírja.

Déva den 15. Juni 1849.

Lieber hochgeschätzter Freund und Bruder!

Nach einer, mir eine Ewigkeit dünkenden Zeit, dass wir ohne gegenseitige Nachricht von einander waren, ergreife ich die Feder — nicht um Dir eine Schilderung der uns seit October v. J. ringsum *angrinsenden Gräuelszenen zu entwerfen — wo sind die unschuldigen Momente, in welchen der Verein gegen Tierquälerei gestiftet wurde!?* leider nicht um Dir, wie sonst eine freundliche Mitteilung aus der, von dem gütigen Schöpfer so schön ausgestatteten Natur zu machen, nein — — um als ein schuldloser Mensch dessen Lebensglück schonungslos zertrümmert ist, an der Brust des Freundes eine Zufluchtsstätte, Mitgefühl und wo möglich lindernden Balsam zu suchen; eine gänzliche Heilung der Wunden steht nur in Gottes Hand und ist — wie ich fürchte — für uns verloren! Vom October vorigen Jahres bis vor Kurzem in täglicher Erwartung des grässlichsten Todes mit Weib und Kindern, seit mehr als einem Jahre allen Plackereien und Insultirungen roher und excessiver Menschen blossgestellt, bei welchen alle Aufrufe und Befehle edel denkender Vorgesetzten als ein leerer Schall zu verhallen scheinen, somit von dem Schutze der schwer zu handhabenden Gesetze und Gerechtigkeit zum Teil, von allem Hausgesinde verlassen, *im Hause immerwährend zeha bis dreissig, ja bis sechzig Soldaten, welche keineswegs in den Schranken ihrer gebührlchen Ansprüche bleiben, von Walachen, kaiserlichen und gegen alle Erwartung auch von mit allem Zutrauen empfangenen ungarischen Truppen geplündert, betrauere ich nicht nur den Verlust meiner, durch eine lange Reihe von Jahren mühsam erworbenen Ersparnisse an Effek-*

ten — bei fünftausend Gulden — ferner meine ohne Entschädigung abgenommenen gesammten Jagdgeräte, welche ich doch zum Nutzen des Landes und der Wissenschaften benützt und einen Teil davon freiwillig abgetreten hatte, sondern sehe als liebender Gatte, als Vater zweier kleiner, hilfloser Kinder mein armes Weib erschöpft von der ausgestandenen Todesangst, von Kummer und Sorgen, von dem vielen drückenden Ungemach, übermenschlicher Anstrengung und Plage in der Blüte ihres Lebens dahinwelken, bereits zum Skelette ausgezehrt, täglich vom Husten, Seitenstechen, Schmerzen in der Leber und im Unterleibe und wechselndem Fieber gequält und so schwach, dass sie den häuslichen Verrichtungen und der Pflege der Kinder nicht mehr vorstehen kann!! Du bist nicht im Stande Dir meine Lage vorzustellen! Der einzige Wunsch meiner Louise ist, wenn es möglich, noch einmal ihre Mutter und Angehörige zu sehen und dieser Wunsch ist auch von meiner Seite von dem schwachen Hoffnungsschein umgeben, dass dadurch und den Genuss eines Bades ihre Gesundheit doch noch gebessert, ihr Leben erhalten werden könnte, begleitet. Das Haupterforderniss ist also eine Uebersetzung von hier.

Schon im August vorigen Jahres habe ich an Herrn Grafen Gyulai meine Bitte um seine Verwendung, mein Gesuch um meine Versetzung von hier: sei es zu den Eisenbahnen, zur Theissregulirung oder zum Generalstabe an das ungarische Ministerium gesendet. Bis nun ist mein Gesuch erfolglos geblieben und so nehme ich nun meine Zuflucht zu Dir, mit der Bitte, Du möchtest, mit Herrn Grafen Gyulai vereint, für mich dahin wirken, dass mein Gesuch nicht unberücksichtigt bleiben möge, dass ich eine solche Anstellung bekomme, welche bei meiner grossen Verarmung mir die Mittel darbietet, mein armes krankes Weib und meine Kinder wenigstens der Notlage zu entziehen und ihnen ein freundliches Loos bereiten zu können. Hier ist dazu keine Hoffnung, denn: 1. kann der jetzige Beamtenstand des Dévaer Dominiums nicht so, wie er ist, fortbestehen, da die Umstände sich gänzlich geändert haben; 2. kann ich mit meiner Familie bei meinem geringen Gehalt von 300 Gulden und einigen Emolumenten, besonders bei dem Umstande, dass ich mehr als alle meine Mitbeam-

ten durch Militär-Bequartierung überlastet und bei der schon drückenden und noch immer steigenden Teuerung unmöglich leben; 3. hat der hiesige Inspector CSEH im Monate Februar Déva verlassen und der an seiner Stelle als Vorgesetzter fungirende Provisor B.... S.... nebst dem Regius M... P... sind meine geschwornen, unversöhnlichen Feinde, welche auch bis nun Alles aufgewendet haben, um mir zu schaden, mich wo möglich zu Grunde zu richten. Endlich kann mich das Land mit meinen Kenntnissen als Ingenieur, Architekt und Naturforscher auch anderwärts besser benötigen als hier. Dieses alles wird durch den Umstand geleitet, dass Déva durch seine Lage immer ein Centralpunkt aller kriegerischen Bewegungen war, ist und bleiben wird; dass jeder hier Wohnende also immer allen Leiden des Krieges mehr blossgestellt sein wird, als er es anderwärts sein würde.

Meine in Bezug meines Gesuches an Se. Excellenz Herrn General BEM bei seiner eiligen Durchreise vor wenigen Tagen übergebenen Bitten sind auch ohne Bescheid geblieben, ein von Debreczen erhaltenes Privatschreiben gibt mir Hoffnung bei der Theissregulirung angestellt zu werden, bescheidet mich aber, da mein Document in Pest zurückgeblieben, nach Pest zur weiteren Verfolgung meiner Bitte. Dieses Schreiben im Auftrage des Herrn Grafen Gyulai hatte ich erwartet, um Dir das nötigste mitteilen zu können.

Dir sind meine Studien, meine Verwendung und meine naturhistorischen Leistungen, meine Anträge an das zu errichtende ungarische National-Museum in Klausenburg, so wie auch das bekannt, dass meine Mineralien als Darlehen in der Nagyäger Bergschule zum Unterrichte der Bergschüler dienen, dass die Tendenz meines Wirkens gemeinnützig war und ist. Du kennst mich vom Knabenalter an, in politische Angelegenheiten habe ich mich nie gemischt; Du kannst für mich wirken, thue es um meines armen Weibes willen, das Du mir zugeführt hast, um meiner armen Kinder, um eines aufrichtigen, warmen Freundes willen, der der Welt noch Manches leisten kann, aber ohne Hilfe, ohne teilnehmende, thätige Vertreter aus seinem jetzigen unverschuldeten Elende sich nicht retten kann, nutzlos

und zwecklos verkümmern muss. Alles rät mir persönlich meine Angelegenheit vorzutragen; allein wo soll ich die Mittel zu einer Reise hernehmen, wo soll ich indessen mein armes krankes Weib lassen? und soll ich auch das Wenige, was Raubsucht, Vandalismus von meinem Eigentum, von meiner Sammlung unangetastet liessen hier preisgeben?!

Wirke für uns und schreibe, wenn auch nur mit ein Paar Zeilen, was Du mir ferner zu thun ratest und was Dein Wirken für mich erreichte; empfehle mich auch bei den Herren v. KUBINYI's und bitte auch sie um ihre Verwendung für uns; grüsse meine Schwiegermutter wie unsere Angehörigen herzlich und hilf mir in der Erreichung meines Wunsches, mein noch übriges Leben in Deiner Nähe, an Deiner Seite zubringen und beschliessen zu können; im Falle es nötig, so schicke ich Dir Copien meiner Zeugnisse, so wie andere Copien in Händen des Grafen Gyulai sind; schreibe mir ja bald, damit für mich die Zeit zum Handeln nicht unbenützt verloren gehe und ich wisse, an wen ich mich schriftlich wenden kann und soll. Gott erhalte und segne Dich und unterstütze Dich in Deiner wohlwollenden Gesinnung in Deinem Wirken für uns, lebe wohl; im Gedanken umarmt Dich dein Dich innigst hochschätzender Freund

Steller F. Vilmos.

PETÉNYI HERMAN KÁROLYHOZ.

Pest, den 4. April 1839.

Lieber, Teurer, Wahrer Freund!

Die Kiste mit den uns so grossmütig und wahrhaft menschenfreundlich zum Present gesandten zwanzig Stück seltenen Vögeln, habe ich mittelst eines, für die Fuhr sogleich nach Wagner'scher Assignation ausgezahlten Frachters am 24. März und bald darauf, nämlich am 26. Deinen lieben Brief durch die Post erhalten. Beides hat mich auf das Einzige überrascht, erfreut und ist für mich und Alle, die an dem Gedeihen der Ornithologie in Ungarn und am Zuehmen des Landes-Museums echten Anteil nehmen, eine unversehbare Quelle

süssester Vergnügen. Nimm, Teuerster Freund! einen herzlichen Dank von mir, Deinem Verpflichteten, bis Dir ihn im Namen des Vaterlandes unser Museum selbst zollt. Es ist zwar sehr edel von Dir, und bei Dir ein hochzuschätzendes Princip, dass Du dem allgemeinen Wohl zu thun bereit bist, ohne auch nur als Wohlthäter selbst bekannt, geschweige denn dafür belohnt werden zu wollen: aber verzeihe mir andererseits, Verehrtester! wenn ich mich laut meines Berufes gezwungen fühle in Dich zu dringen, dass Du möglichst bald in einem an mich gerichteten officiösen Briefe — als wenn dieser früher gar nicht gekommen wäre, und die Sendung erst jetzt mit dem zuzuschickenden Schreiben fortginge — den Zweck dieses Deines Presentes, nämlich theils um Dein mir gegebenes Wort, die Sammlungen des Museums von Zeit zu Zeit vermehren zu wollen und als Vaterlandskind dankbar dich wo möglich zu erweisen, theils um meine ornithologischen Studien zu fördern, dieses erste Present an das Museum schicktest u. s. w. Ich muss dieses Present ohne Weiteres, bevor es dem Museum einverleibt wird, der Museums-Direction anmelden und vorweisen, aber zugleich auch Deinen Brief. Diesen aber, den ich erhalten, kann ich nicht, theils weil Du über St. . . . s Ungenerosität sprichst, welche Deiner Grossmut entgegengesetzt steht, jedoch mit Deinem Present und dessen Anmeldung in keiner Verbindung steht; theils darum, weil bei den Namen der uns gesandten Vögel, die zum Catalog nötigen Bemerkungen des Geschlechtes — ob ♂ oder ♀, des Fundortes, der Zeit — ausgeblieben sind, was wir doch ganz notwendig haben müssen, und was den Wert Deines Geschenkes schon aus literarischer Hinsicht sehr erhöhen wird. Setze also diese Bemerkungen bei, schliesse mir aber auf einem Zettelchen auch die Merkmale an, wodurch ich es erkennen kann z. B. welches unter den drei Grossohreulen ein ♀, welches ein ♂ sei? was ich schon vielleicht an der Grösse oder an der Drahtdicke etc. erkennen kann; so wie z. B. bei *Corvus frugilegus* und dem Kreuzschnabel, denn sonst wüsste ich, da die Vögel weder Nummern noch irgend andere Zeichen an sich haben, auch bei der genauesten Angabe des Fundortes, des Geschlechtes etc. nicht, was auf welches Stück passet oder nicht passet.

Es ist am besten jedem zu versendenden Vogel ein Zettelchen mit im Briefe correspondirender Nummer oder mit Namen, Geschlecht etc. an den Fuss zu befestigen. Zugleich mit Deinem officiös verfassten Briefe — dass ihn auch Seine Hoheit der Erzherzog Palatin mit Freuden lesen kann — könntest noch Nr. 21 oder Nr. soviel Dir beliebt, den schon gesandten Eulen die *Nisoria* anreihen und einsenden.

Ich bitte Dich um Alles mir bei jeder Eule, sowohl als bei Picus-Arten, Aquila u. s. w. die natürliche Farbe der Augen genau und treu in jenem Briefe zu notiren, damit ich sie darnach malen lassen kann. Nächstens werde ich Dir aus Wien selbst mehrere Vogelaugen bringen. Die Deinen gemalten sind nicht Augen, sondern Bullen. Ich bitte Dich, lieber Bruder, schicke mir die Vogelbeerbäumchen je eher Dir möglich ist. Da wir vom Neuen Winter haben, wird man sie noch stets setzen können. Dein Dich ewig innig liebender Freund

Joh. Sal. Pelényi.

P. S. Du wirst wohl nach Komlós über Pest gehen. Mein Häuschen steht Dir in meiner An- und Abwesenheit zu Diensten. Du bist Herr und hast darüber zu befehlen. Komme nur bald, wir reisen dann zusammen hinunter.

P. S. Der liebe Schmeckser Arendator RAINER schrieb mir über das Anwachsen seiner ornitholog. Sammlungen und machte mir zugleich einen freundschaftlichen Antrag, alles Brauchbare fürs Museum zu nehmen. Ihr Zipser seid doch brave Leute! Alle Ehre Euch! An BREHM schrieb ich auch von Dir und sandte ihm in Deinem Namen die zwei *Picus leuconotus*. Vivas!

PETÉNYI MADÁRTANI IRATAI.

I. MEGJELENTEK.

Kurze Bekanntmachungen über Falco rufipes, Glareola torquata,
etc. — Oken's Isis 1830, p. 796—798.

Zur Ornithologie. — Gemeinnützige Blätter, 1833. Nr. 19., 20., 22.

Értekezés a madártan születése, serdülése és növekedése felől Magyarországon. Besztercebánya a magyarhoni madártan bölcsője. — A magy. orv. és term. vizsg. Munk. III. 1843. p. 52—68.

A honi madártan új gyarapodásáról és annak némely sikeres eszközeiről. — A kir. magy. term. társulat Évkönyve I. 1841—45. pag. 188—201.

Erdély állattani tekintetben. — U. o. VI. 1846. p. 372—386.

Az apró leggyészről. — A magy. orv. és term. vizsg. Munk. VIII. 1846. p. 51—56.

A sólyomról és sólyomzatról. — Székfoglaló akadémiái értekezés, 1848.

A kakukról, mint a természetnek csodálatos különözéről. — Magy. tud. akad. Ért. X. 1850. p. 173—188.

A pirókokról általában és a budai Istenhegyen fogott rózsás pirókról különösen. — U. o. X. 1850. p. 399—413. (I. tábla.)

A kakukról. — Uj magyar muzeum, II. 1850—51. p. 181.

Reliquia Petényiana. Oriolus galbula. Hátrahagyott kéziratai közül sajtó alá rendezte Herman Ottó és Pethő Gyula. — Term. rajz. füz. I. 1887. p. 217—223.

Ueber die Entenarten Ungarns. Nach den hinterlassenen Notizen des Custos am National-Museum Salamon Petényi. Bearbeitet von Dr. Julius von Madarász. — Zeitschrift für die ges. Ornith. I. 1884. p. 26—46.

II. A MADARAKRÓL SZÓLÓ KÉZIRATOK.

1. *Kritikai jegyzetek* NAUMANN magyarországi útjához 1835.
2. *Generikus áttekintése* a madaraknak CUVIER-SCHINZ nyomán.
3. « « « « « TEMMINK nyomán.
4. *Falco. Súlyom.* A család.
  - a) *Falcones nobiles*: *Falco lanarius*, *Falco peregrinus*, *Falco aesalon*, *Falco subbuteo*.
  - b) *Falcones nobiles Cerchneidaei*: *Falco tinnunculus*, *Falco tinnunculoides*, *Falco rufipes*.
  - c) *Astures*: *Astur palumbarius*, *Astur nisus*.
5. *Oriolus galbula*, megjelent 1887-ben.
6. *Parus*: *Parus major*, *Parus lugubris*, *Parus palustris*, *Parus ater*, *Parus caeruleus*, *Parus cristatus*, *Parus caudatus*, *Parus pendulinus*, *Parus cyanus*, *Parus biarmicus*.
7. *Sturnus varius*.
8. *Coracias garrula*.
9. *Bombyciphora garrula*.
10. *Mergus*: *Mergus merganser*, *Mergus serrator*, *Mergus albellus*.
11. *Undina Mersa seu leucocephala*.
12. *Platypus fuscus*.
13. *Anas clypeata*.
14. *Anas strepera*.
15. *Anas crecca*.
16. *Anas querquedula*.
17. *Anas falcaria*.
18. *Anas boschas*.
19. *Anas acuta*.
20. *Anas Penelope*.
21. *Anas rutila*.
22. *Platypus glaucion*.
23. *Platypus leucophthalmos*
24. *Anas ferina*.

25. *Anas rufina*.
26. *Anas tadorna*.
27. *Anser torquatus*.
28. *Anser cinereus*.
29. *Anser aegyptius*.
30. *Anser hyperboreus seu niveus*.
31. *Anser arvensis*.
32. *Anser brevirostris*.
33. *Anser segetum*.
34. *Anser albifrons*.
35. *Cygnus olor*.
36. *Cygnus musicus*.

Ezek közül a sólymok feldolgozásába boldogult dr. TAUSCHER GYULA belékezdett; így a seregély és a szalakóta is rendezve van. Dr. TAUSCHER kéziratában egy jegyzés olvasható, mely szerint a sasok és a keselyük bold. dr. TÓTH SÁNDOR-nak jutottak feldolgozás végett, van tehát némi remény, hogy e kéziratok még feltalálhatók lesznek.

PETÉNYI LEVELEZÉSEL

Levelek a következőktől találhatók: E. Baldamus, Dr. Bélteky, Ch. L. Brehm, Archibald Cochrane, Gr. Diaconus, L. Doleschall, R. Effeldt, Ferientsik, Gasparez, Grineus, Hauer, Hellmann, Herman, Kahlherz, Kertész, Kjårbølling, Kovács János, Kovács Gyula, Kollar, Kuchta, Lengyel, Lichtenstein, Milde, Natterer Johann és Josef, Naumann, Neubehler, Neubert, Nogell, Palliardi, Parreyss, Pázmán, Pozsgay, Rainer, Rokosz, Salm hercegnő, Schlegel, Schlüter, Sebesy, Gr. Siemang, Stetter, Sterba, Sulyok, Susemihl, Szekerka, Szőnyi, Torkos, Wagner, Br. Zinken.

A KIR. MAGYAR TERMÉSZETTUDOMÁNYI KIADVÁNYAI 1841—1890. ÉV VÉGI

Megrendelhetők a Természettudományi Társulat titkárságánál, Budapest, V.

EVKÖNYVEK, I—IV. kötet, 1841—1850. Szerkesztették Tönök József, József; 63 ívnyi tartalommal és 73 rajzzal. — Kapható a III-ik és IV. KÖZLÖNY, I—VII. kötet, 1860—1867. Szerkesztették Szabó József, T. ARMÉN és KÁTAI GÁBOR; 138 ívnyi tartalommal és 204 rajzzal. — Kapt. 1 forintjával.

TERMÉSZETTUDOMÁNYI KÖZLÖNY, PÓTFÜZETEKSEL, I—XXII. kötetek SZILY KÁLMÁN, PETRŐ GYULA, FODOR JÓZSEF, PASLAUSZKY JÓZSEF, GÉZA; 746 ívnyi tartalommal, 1365 rajzzal és 13 táblávalillettel. — Külön csak a következő kötetek kaphatók: I., V., VI., VIII., IX., XI., XII., XVII., XVIII., XIX., XX., XXII. Egy-egy kötet 3 frt. a XX-ik és XXII-ik 4 frt. Egyes füzetek 30 krajczárjával kaphatók.

NEPEZEBŰ TERMÉSZETTUDOMÁNYI ELŐADÁSOK, I—X. kötet. Kapható máj, IX., X. kötet 1 frt 50 krajczárjával.

MONOGRAFIÁK ES EGYÉB KIADVÁNYOK:

BARTSCH SAMU: *A szeder-álfutak (Rotatoria) és Magyarországon megfigyelt fajták*

Tapoknak 1 frt 50 kr. Bóli ára 2 frt.

BÉKÉSSY LÁSZLÓ: *A tejgondozás és sajtőkészítés*, 202 rajzzal. Ára 2 frt.

BUCZA JÁNOS: *Kullandó névbetegségek betegségei*, 22 rajzzal (elfogyott).

CSEMÁDY-PLÓSKA: *A horvát kőnypr.*, 47 rajzzal, 4 frt. Tapoknak 3 frt.

DADAY JESŐ: *Magyarországi Globoceraák magtáruja*, 4 táblával. Ára 2 frt.

— *A magyarországi Myriopodák magtáruja*, 4 táblával, 2 frt.

ENTZ GÉZA: *Tanninsavak a növények köréből*, 1 kötet. Bóli ára 6 frt. Tapoknak 4 frt.

GREGUS GYULA: *Összegyűjtött értekezések*. Vaszonkötésben 2 frt 50 kr.

GREUBER LAJOS: *Ünneplés földrajzi helymeghatározásokra*, 28 rajzzal, 2 frt.

HÁZSLINSZKY FERENC: *A magyar birodalom zuzmóflórája*, Ára 2 frt.

— *A magyar birodalom mohóflórája*, 2 frt.

HEGYFÖK KÁROLY: *A magyarországi meteorológiai viszonyok Magyarországon*. Ára 2 frt 50 kr.

Tapoknak 2 frt.

HENNICH ANDRÁS: *Az olaszországi élelmiszer*, 117 rajzzal, 2 frt. Tapoknak 1 frt 50 kr.

HERMAN OTTÓ: *Magyarország paléontológiája*, 3 kötetben, 10 táblával (csak a II. és III. kötet kapható 8 frtért).

— *A magyar halászat könyve*, I., II. kötet 200 rajzzal, és 21 táblával. Füzve 12 frt. (Lásd a Könyvkiadó vállalat V-ik ciklusát.)

HIDEGH KÁLMÁN: *Az olaszországi élelmiszer kémiai elemzése* (elfogyott).

HORVÁTH GÉZA: *Magyarország Botodacéfalának magtáruja* (Monographia Lygaeidarum Hungariae). Egy színes nyomású táblával (elfogyott).

INSREY BÉLA: *Nagygyűjtés és bányászati viszonyok*, 23 rajzzal, 2 frt 50 kr. Tapoknak 2 frt.

KÁTAY GÁBOR: *A K. M. Természettudományi Társulat Története*, 16 ív, 50 kr.

KERPELY ANTAL: *Magyarország vadkővei és eosternénei* (elfogyott).

KOSZTÁNY TAMÁS: *Magyarország dachgei*, II., III. rész kapható 1 frtért.

— *Unyarus Tabaksorter*, 60 kr.

KRENNER JÓZSEF SÁNDOR: *A dobosfaló fégybarlang*, 6 színes táblával, 1 frt 50 kr.

LÁSZLÓ FERENC: *Magyarországi anyagok kémiai elemzése*, Ára 50 kr.

LENGVÉL ISTVÁN: *Növényzet és Tüppantatók a K. M. Természettudományi Társulatnak 1841-60 1883-ig megjelent folyóirataihoz* (Evkönyv, Közöny és Természettudományi Közönyhöz).

Ára 1 frt.

gyarországi művészekkeljáról elfogyott.

43. *Arts-etterski megfigyeléseir.* 2 rajzzal. 10 kr.

meséi gyűjtemény. Bolla ára 9 frt. Tapoknak 7 frt.

szépi irodalomtörténete. 113 rajzzal. 2 frt.

szépi irodalomtörténete. Bolla ára 5 frt. Tapoknak 4 frt.

szépi irodalomtörténete. 8 táblával. 2 frt.

szépi irodalomtörténete és matematikai könyvtára, 1479-161 1875-ig

szépi irodalomtörténete. 4 frt.

szépi irodalomtörténete és irodalomtörténete. Ara 1 frt.

I. KÖNYVKIADÓ-VÁLLALAT.

A jelen helyzetéről. elfogyott.

A jelen helyzete. 2 kötet. (A 2-ik kötet 2 frt.)

Arts-etterski az elemi életben köreiből. elfogyott.

Arts-etterski mint a magyar nyelv neve. elfogyott.

Arts-etterski irodalomtörténete. elfogyott.

Arts-etterski irodalomtörténete. elfogyott.

Arts-etterski irodalomtörténete. 2 kötet. 2-ik kötet 2 frt.

Arts-etterski irodalomtörténete. 2 kötet. 2-ik kötet 2 frt.

Arts-etterski irodalomtörténete. 2 frt. 50 kr.

Arts-etterski irodalomtörténete. 2 frt. 50 kr.

A fűszerekről. 2 frt. 70 kr.

Arts-etterski irodalomtörténete. FARADAY, HELMHOLTZ és POTTENKOPF-é. 2 frt. 25 kr.

Arts-etterski irodalomtörténete. MIBŐL LESZ A TERMEK. 2 frt. 25 kr.

Arts-etterski irodalomtörténete. 1. A föld és életjelenségei. 2 kötet. (2-ik kötet 5 frt.)

Arts-etterski irodalomtörténete. 2 frt. 50 kr.)

Arts-etterski irodalomtörténete. 4 frt. 40 kr.)

Arts-etterski irodalomtörténete. 4 frt. 40 kr.)

Arts-etterski irodalomtörténete. 4 frt. 40 kr.)

Arts-etterski irodalomtörténete. 4 frt. 40 kr.)

Arts-etterski irodalomtörténete. 4 frt. 40 kr.)

Arts-etterski irodalomtörténete. 4 frt. 40 kr.)

Arts-etterski irodalomtörténete. 4 frt. 40 kr.)

Arts-etterski irodalomtörténete. 4 frt. 40 kr.)

Arts-etterski irodalomtörténete. 4 frt. 40 kr.)

Arts-etterski irodalomtörténete. 4 frt. 40 kr.)

Arts-etterski irodalomtörténete. 4 frt. 40 kr.)

Arts-etterski irodalomtörténete. 4 frt. 40 kr.)

Arts-etterski irodalomtörténete. 4 frt. 40 kr.)

Arts-etterski irodalomtörténete. 4 frt. 40 kr.)

Arts-etterski irodalomtörténete. 4 frt. 40 kr.)

Arts-etterski irodalomtörténete. 4 frt. 40 kr.)

Arts-etterski irodalomtörténete. 4 frt. 40 kr.)

Arts-etterski irodalomtörténete. 4 frt. 40 kr.)

Arts-etterski irodalomtörténete. 4 frt. 40 kr.)

Arts-etterski irodalomtörténete. 4 frt. 40 kr.)

Arts-etterski irodalomtörténete. 4 frt. 40 kr.)

Arts-etterski irodalomtörténete. 4 frt. 40 kr.)

Arts-etterski irodalomtörténete. 4 frt. 40 kr.)

Arts-etterski irodalomtörténete. 4 frt. 40 kr.)

Arts-etterski irodalomtörténete. 4 frt. 40 kr.)

Arts-etterski irodalomtörténete. 4 frt. 40 kr.)

Arts-etterski irodalomtörténete. 4 frt. 40 kr.)

Arts-etterski irodalomtörténete. 4 frt. 40 kr.)

Arts-etterski irodalomtörténete. 4 frt. 40 kr.)

Arts-etterski irodalomtörténete. 4 frt. 40 kr.)

Arts-etterski irodalomtörténete. 4 frt. 40 kr.)

Arts-etterski irodalomtörténete. 4 frt. 40 kr.)

Arts-etterski irodalomtörténete. 4 frt. 40 kr.)

Arts-etterski irodalomtörténete. 4 frt. 40 kr.)

Arts-etterski irodalomtörténete. 4 frt. 40 kr.)

Arts-etterski irodalomtörténete. 4 frt. 40 kr.)

Öt kötet kötte
18 frt.

Négy kötet
kötte 18 frt.

Tizenkét
kötet kötte
18 frt.

41. 42. SCHMIDT: A drágakövek. I., II. kötet. 33 rajzzal.
43. GOYHARD: A fotografiai gyakorlat és alkalmazása. 43 rajzzal.
E. ciklusban tizenkét-tizenhárom kötet fog megjelenni 250–280 ívben. Az évi díj 6 frt. Az aláírás a ciklus három évére szól. Aláírni még mindig lehet.